AZ ÉRZELEM PROBLEMÁJA

IRTA:
GÖNCZY LAJOS

KOLOZSVÁR
STIEF JENŐ ÉS TÁRSA KÖNYVSAJTÓJA
1914

AZ ÉRZELEM PROBLEMÁJA

IRTA:
GÖNCZY LAJOS

ACAD.
LUGD. BAT.
BIBL.

KOLOZSVÁR
STIEF JENŐ ÉS TÁRSA KÖNYVSAJTÓJA
1914

Digitized by the Internet Archive
in 2026

18. sz. 200 pl.

https://archive.org/details/IA41544719_0021

Bevezetés.

A lelki élet ama sajátságánál fogva, mely szerint jelenségei a legközvetlenebb viszonyban vannak az emberrel, nagyon korán a vizsgálódás tárgyát képezte. Természetesen nem szabad a mai módszeres kutatásra gondolnunk, hanem ide kell számítanunk a lélekről való vallásos gondolkozást és a közbeszédben nyilatkozó felfogást is. Igy Dessoir[1] után a psychologiát a következő három forrásból származónak mondjuk: vallásos gondolkozás, népies felfogás és természetes tapasztalat. A tudományos psychologia alapjait a harmadik rakta le.

Mihelyt az ember tekintete a kűlvilágról önmagára fordult, a lelki élet nyilatkozatainak különbözőségét lehetetlen volt észre nem vennie. Elsősorban az erőteljesebben és gyakrabban nyilatkozó jelenségek kötötték le figyelmét s a tudományos lélekismeretnek kezdetét e jelenségek egymáshoz való viszonyának fejtegetései képezték.

Bár az érzés, mint a lelki életnek igen fontos tényezője, a kutatók figyelmét nem kerűlhette el, mégis egészen az újabb korig úgyszólván nem beszélhetünk az érzés problémáiról. Kettős oka van ennek. Először is a lélektani kutatások a philosophiaiaknak szárnyai alatt indultak meg, mint azoknak kiegészítői s mivel a philosophia az ismerés problémájával foglalkozott, természetszerűleg a figyelem elsősorban az ismerőképesség felé fordult, aminek következtében minden más lelki jelenség mellékesnek tekintetett s vagy

[1] Abriss einer Geschichte der Psychologie 1 skk. lapok.

teljesen figyelmen kivül maradt, vagy legjobb esetben is az ismerőképességhez csatoltatott. Igy érthető, hogy hosszú időn keresztül az érzelem homályos ismeretnek neveztetett. Emellett azonban tárgyi akadályai is voltak a beható kutatásnak. Az érzés, mint subjectiv állapot az objectiv vizsgálódás számára nagyon nehezen közelíthető meg. Amíg erejének teljében van, annyira betölti egész lelkünket, hogy a reflexio kizárt dolog s amikor a reflexio erőre kap, már az érzés nagyon elmosódott, csaknem tovatünt. Ehhez járul még az is, hogy az érzés saját természetében rejlő okok miatt nagyon érzékeny, a lelki élet összállapotától sokkal inkább befolyásolható, mint az ismerés tevékenysége, s így annyiféle arculatot mutat, hogy állandó törvényeinek felkutatása nagy nehézségekbe ütközik. De különösen tévútra vezette kutatóit az által, hogy önmagára sohasem jelentkezik, hanem mindig az ismerés elemeit alkotó képekhez csatlakozik. Ennélfogva nem csoda, ha a megfelelő módszer nélkül dolgozó lélektani kutatás előtt az érzelem mivolta és természete hosszú időn keresztül homályban maradt.

Az érzés-theoriáknak rövid történeti áttekintése. A görög philosophia kezdetén a lélek tevékenységeit két csoportba osztva találjuk: egyik felől áll az értelem, másik felől az értelem nélküli tevékenységek. Ez utóbbiakhoz számítják az érzelmi mozgalmakat is.

De már ebben a *pythagoreusoknál* található felosztásban megleljük azokat az alapokat, amelyekre *Platon* az ő psychologiaját építette. Szerinte a lélek lényegét a gondolkozás képezi. Ehhez járul azonban a testtel való kapcsolata folytán a θυμός és az ἐπιθυμητικόν. A θυμός, amely alatt körülbelől azt kell értenünk, amit ma érzésnek nevezünk, a mellüregben lakozik. A léleknek alsóbbrendű képessége. Részint az érzetek viszonylataiból, részint a lélek egyéb állapotaiból származik és a lélek természetes állapotának érvényesüléséről vagy akadályoztatásáról értesít. Előbbi esetben kellemes, utóbbiban kellemetlen érzéssel van dolgunk. Mivel az érzés

a léleknek alsóbbrendű működése, nem beszél róla Platon oly kimeritőleg, mint az értelemről és ha megemlékezik is róla, rendesen ismeretelméleti vagy erkölcstani vonatkozásban.

Aristoteles, akinek munkássága a psychologia terén is alapvető, csak a régi nyomokon halad tovább akkor, amikor a lelki életben teljesen az ismerő functiót tolja előtérbe. A léleknek vegetativ, észrevevő és ismerő tevékenységeit különbözteti meg. Az elsőnek forrása a test, két utóbbinak a lélek. De a két utóbbit, mint praktikus és theoretikus vagy szenvedő és cselekvő tevékenységeket úgy elkülöníti, hogy az észrevevés és ismerés hordozójául szinte két külön nous-t vesz fel. Az észrevevést kiséri a kellemes és kellemetlen, amelyeknek ellentétét már ő is meglátta. A kellemes oka a lélek akadálytalan tevékenysége, a kellemetlené az akadályoztatás; tehát ezek az organismus működésének mikéntjéről értesítenek. E kettőnek sajátságos keveréke az indulat. Az érzés kapcsolja össze a lelki életnek praktikus és theoretikus működését, amennyiben az érzés az érzetekhez kapcsolódik s az érzésből származik a kivánság és akarat, mint az érzetekben adottaknak igenlése vagy tagadása.

Aristoteles az érzéssel aránylag keveset törődött; a kérdést nyitva hagyta. Innen érthető, hogy utánna részletesebben vizsgálják az érzést, de mindig praktikus ethikai szempontból. Különösen az indulatokkal foglalkoznak bővebben. A *stoikusok* szerint az erény = az értelem uralma. Ennélfogva az embernek az a feladata, hogy az indulatokat, amelyek a megzavart értelemnek állapotai, az apathia segélyével leküzdje. A *peripatetikusok* ellenben az arany középutat tartván erénynek, az indulatoknak csak vezetéséről és mérsékléséről beszélnek.

Bár a keresztyénség az érzelmi életet többre becsülte, gondolkozói az antik philosophiából táplálkozván, az értelem egyeduralma továbbra is érvényesül a psychologiában. *Augustinus* a lélek egységét és a testtől való önállóságát hangsúlyozza. Az érzelmekben ugyan nagyon fontos szerepet játsza-

nak a testnek bizonyos elváltozásai, de súlypontjuk mégis abban van, hogy a lélek a test változásainak hatása ellen védekezik az által, hogy azokat saját tevékenységeihez alkalmazza. Ha ez alkalmazás sok erőt vesz igénybe, a fájdalom, ellenkező esetben pedig a kéj érzelme áll elő. Tehát a fájdalom is a lélek tevékenységének és nem passivitásának az eredménye.

Aquinoi Tamás, aki különben az Aristoteles nyomdokain halad, már inkább érvényesíti a keresztyénségnek azt a hatását, amely az érzelmi élet fontosságának elismerésében áll. Az indulatok szülője az érzéki vágy s így az indulatok az értelemmel bizonyos mértékben szembetettek, ennélfogva azokat, amelyek az értelmet kevésbbé zavarják, inkább az akarathoz számitotta. Az indulatokat két csoportba osztotta: 1. közvetlenül a jóra irányuló (szeretet-gyülölet, kivánság-utálat, örömszomoruság) és 2. a jó akadályoztatására irányuló indulatok (remény-csüggedés, bátorság-félelem, harag). Az indulatokhoz tartoznak az érzelmek, amelyek szintén a vágyból erednek. Ezek lehetnek kellemesek, vagy kellemetlenek s e két főosztály alcsoportjaiként lehetnek érzékiek vagy szellemiek. A kellemes az organikus egység hármoniájáról, a kellemetlen zavartatásáról értesít. Az érzéki és szellemi érzelem között pedig az a különbség, hogy az első a dolgokat csak részeiben fogja fel s így múlékony, míg a másik a maga egészében s így állandó.

A lelket nem lehet egyébbnek nevezni — mondja *Descartes* — mint gondolkozásnak. A gondolkozásnak kétféle állapota van: cselekvő és szenvedő. Cselekvő az akarat, szenvedő az érzet és ismerés. Ez utóbbihoz tartoznak az emotionalis állapotok, amelyek ismét két csoportra oszlanak: érzelmi mozgalmak, amelyek a testnek az életszellem által a lélekre való hatásából — és belső érzelmek, amelyek a lélek tiszta gondolataiból és ítéleteiből erednek és amelyek a léleknek a testtel való kapcsoltsága folytán mindig érzelmi mozgalmaktól vannak kísérve. Nagy szolgálatot tett Descartes az érzelem psychologiájának az által, hogy az érzelmi mozgalma-

kat eredeti elemi formájukra akarta visszavinni és így hat főalakot vett fel: elbámulás, szeretet, gyűlölet, kívánság, öröm és bánat.

Spinoza: Az érzelmi állapotok alapja az önmegtartásra való törekvés, amely az isteni tevékenység egy része lévén, minden lénynek alaptermészetét adja; ennek pedig tudatos formája nem egyéb, mint a gondolkozásnak a módosulata. E törekvés elősegíttetése kellemes, gátoltatása kellemetlen érzelmet kelt. Az indulatoknak alapját képező eme törekvés az önmegtartásra és tökéletesítésre irányul.

Leibniz szerint a monaszok alkotnak minden létezőt. A lélek monászainak egyetlen tevékenysége a képzetek előállítása. Képzetnek nevez mindent, ami a lélekben létrejön, még az indulatokat is s így az egész lelki életet a képzetek teszik ki. A többi lelki képesség csak a képzetek továbbfejlődése. Az érzelem a kívánságnak a kisérője, a kívánság pedig a képzeteknek egymásra való vonatkozása. Így az érzelmet a theoretikus gondolkozással hozza kapcsolatba. A kéj és kín minden olyan észrevételt kísér, amelynek hatása észlelhető. A kéjből és kínból származnak az indulatok.

A lelki képességek hármassága már a scholastikusoknál el volt ismerve: az ismerés, az ítélés és az akarás. Az újkorban is mindenütt az ismerés lépett előtérbe s az érzelem legtöbb esetben abból vezettetett le. A psychologia mostoha gyermek lett, csak immel-ámmal foglalkoznak vele. De minél nagyobb tért hódít az ismerés egyeduralma, annál inkább ébred fel annak a szükségérzete, hogy az érzelem jogai elismertessenek. A misticismus, a sentimentalismus és az aesthetikai értékelés kérdésének feszegetése voltak azok a tényezők, amelyek a rationalismus sívárságával szemben az érzelmi élet gazdagságát és önállóságát felmutatták. Azonban szavuk egyelőre meghallgattatásra nem talált.

Az elismerés csak akkor következett be, amikor több philosophus, köztük különösen *Tetens* a godolkodás és akarás mellé harmadiknak az érzelmet vette fel.[1]

[1] Bár Tetens is érzelem alatt valami olyat ért, ami a képzetekkel és gondolkozással együtt az ismerőképességhez tartozik.

Azonban az érzelemnek, mint önálló lelkijelenségnek teljes elismerése, mégis csak a *Kant* fellépésétől számítható. Ő átvette a Tetens-féle hármas beosztást. Szerinte az érzelem lehet kellemes és kellemetlen színezetű. Forrása kétféle lehet: érzéki és intellectuális. Az érzéki érzelem vagy az érzékek által, vagy a képzelő erő útján, az intellectuális vagy az előállítható fogalmak, vagy az ideák által ébresztetik.[1] A kellemes-kellemetlen egymással ellentétesek. A kellemes az élet elősegíttetésének, a fájdalom gátoltatásának érzete. Kellemes kellemesre nem következhetik közvetlenül, a kettő között szükségképpen helyet kell hogy foglaljon a fájdalom.[2] Az indulatok és szenvedélyek a kedély betegsége, mert mind a kettő kizárja az értelem uralmát.[3] Kantnak psychologiája ismeretelméleti célt szolgált. Az érzelem nagy szerepét még az erkölcsi cselekvésekben sem méltányolja, mert az értelem egy praktikus cél szerint határozza meg az akaratot és nem a kellemes vagy kellemetlen szerint. A léleknek különböző tevékenységeit csak mesterségesen és nem a maga természetes okai alapján választja szét.

Hegelnek az érzelemre vonatkozó felfogása a Kant előtti érzelemtheoriákkal szemben semmi továbbhaladást nem mutat, mert szerinte az érzelem homályos ismeret.

Beneke szerint a lélek nagyon sok képességgel bír. E képességek nem egyebek, mint a külső ingerre való reactiónak képességei. Az inger és a képességek viszonya az alapja az összes lelkijelenségeknek. S minthogy e viszonyoknak legközvetlenebb eredményei a képzetek, a képzeteken nyúgszik az egész lelki élet. Az inger és képesség intensitasbeli különbségeiből állanak elő az érzelmek. Ha az inger a képességhez képest igen gyönge, kellemetlen-, ha az ingernek feleslege is van, kellemes érzelem áll elő.

Fechner az érzelmet az akarattal, illetőleg a törekvéssel

[1] Antropologie 548. l.
[2] U. o. 549. l.
[3] U. o. 571. l.

hozza kapcsolatban. E felfogás teljes szélsőségét *Schopenhauernél* és *Hartmannál* találjuk: az érzelem az akarat productuma.

Lotze. Az érzelem a léleknek önálló képessége. Felfogásának különös érdekességet kölcsönöz az, hogy az érzelmet az erős inger által előidézett idegprocessusnak tartja. Érzet és érzelem két egymás mellett haladó külön idegprocessusnak az eredménye. Az érzelem az inger és az ideg tevékenység közötti pillanatnyi egyezést vagy ellentétet méri.

Ha még idevesszük Herbart, Horwicz, James, Brentano stb. felfogását[1], akkor éppen nyakig vagyunk az érzelemtheoriák kaoszában és fokozott mértékben ébred fel bennünk a vágy: vajha a kivezető útat megtalálhatnók!

Vizsgálódásunk programmja. Ha az érzelemtheoriák e futólagos áttekintése a problema megoldását nem is adta kezünkbe, feleslegesnek még sem mondható. Megtanultuk belőle azt, hogy mi az oka a kutatások meddőségének; megláttuk a kérdés csomópontjait, s így az összekuszált szálak kibogozásához biztosabb kézzel foghatunk.

1. Az első és legnagyobb hiba volt mindenkor az érzés megfelelő leírásának a hiánya. *Első teendőnk tehát az érzelem leírásának megkisérlése.*

2. Már a leírás elé a lelki élet szövevényes egysége sok akadályt gördít, s ez arra figyelmeztet, hogy *a második feladat annak a kimutatása, hogy az érzelem milyen helyet foglal el lelkiéletünkben.* Tehát, ha az első kérdés így hangzott: milyen az érzelem?, a második arra irányúl: mi az érzelem? E második kérdésnek két ága van: *a*) levezethető-é az érzelem valamely más lelkifolyamatból?, s ha nem, *b*) mint önálló tényező honnan ered?

3. Azonban tévednénk, ha e két kérdésre adott felelettel a problemát már megoldottnak tekintenők. A tudomány nem elégedhetik meg a puszta leírással, mert feladata a rendszeres

[1] Nevezetteknek felfogását később részletesebben fogjuk tárgyalni s így a tér-megtakarítás szempontjából most csak éppen megemlítjük.

összefoglalás és magyarázat. *A harmadik és utolsó résznek tehát az a feladata, hogy a két első szakaszban nyert eredmények felhasználásával összefoglalóan áttekintse az érzelemnek egész életét.* E harmadik rész tehát a legfontosabb, mert ez mutatja meg, hogy a két első kérdésre adott feleletünk helyes volt-é vagy nem. Különös nehézséget itt az fog okozni, hogy nagyon kell vigyáznunk arra, hogy a psychologiai magyarázat határain belül maradjunk.

Mielőtt a kérdések érdemleges tárgyalásához kezdenénk, szükségesnek látszik pár felvilágosító szót mondani a használandó technikus terminusokra nézve. Érzetnek nevezzük az inger közvetlen hatása-, képzetnek a reproductio következtében előálló képeket. Úgy az érzeteket (Empfindung, sinnliche Empfindung), mint a képzeteket (Vorstellung) a kép neve alatt foglaljuk össze. Akár érzésről, akár érzelmi tonusról, akár érzelemről vagy érzelmi mozgalmakról beszélünk, mindenikkel ugyanazt a lelkijelenséget (Gefühl) akarjuk jelölni.

I. Az érzelem leírása.

Minden kutatásnak kiindulási pontja a vizsgálódás tárgyát képező jelenségnek a fixirozása. Elsősorban azt a két határkövet kell megmutatni, melyen belül az a terület van, amelyen mozogni szabad és kell. A tárgynak ez az elhatárolása kétféleképpen történhetik: positiv és negativ úton. Az első esetben magának a tárgynak természetéből indulunk ki és megmondjuk, melyek azok a jellemző vonások, amelyek tárgyunkat más jelenségektől megkülönböztetik. Negativ a meghatározásunk akkor, ha azt mutatjuk fel, hogy mely jelenségek határolják vizsgálódásunk területét.

Természetesen a positiv eljárási mód a megfelelőbb, a negativ módszert csak nagyon ritka esetben s akkor is a positiv kiegészítéseül használjuk.

Az első teendőnk tehát az, hogy megkíséreljük magából az érzelemből kivonni jellemző vonásait. Hogy e célunkat elérhessük, a belső megfigyelést kell megkérdeznünk.

Az érzelmet önmagában nézve egyetlen tartalmaként a *kellemes-kellemetlent* találjuk. Más lelkijelenségekkel való viszonyában pedig megkülönböztetője az *ellentétesség* és a *subjectivitas*.

A kellemes-kellemetlen.

A kellemes-kellemetlen bővebb meghatározásának kötelezettsége alól felment az a tény, hogy nincs ember, aki tisztában ne volna azzal, hogy mit értünk ez alatt, mivel nincs a világon semmi, amiről közvetlenebb tapasztalatunk lenne. Mi érzelem alatt *csak* a kellemest és kellemetlent értjük, de

minden kellemes és kellemetlen lelkiállapotot az érzelem neve alá foglalnnk. És ez hívja ki az ellenvéleményt. Azok, akik a mi véleményünkkel szemben foglalnak állást, két csoportba oszthatók: némelyek szerint ez a meghatározás igen *bő*, mások szerint pedig igen *szűk*.

a) Igen bő ez a meghatározás — mondják, mert, ha minden kellemes és kellemetlen állapotot már érzelemnek nevezünk, akkor az összes érzékleteket az érzelemmel azonosítanunk kell.[1]

Úgy is áll a dolog, hogy a mi felfogásunk mellett az érzelmi élet területe nagyon kiszélesedik, amennyiben az úgynevezett érzéki érzelmeket is ide számítjuk, s így a hideg temperatura által okozott kellemetlen állapotot éppen úgy mint a legmagasabb aesthetikai vagy erkölcsi érzelmet érzelemnek mondjuk. A vizsgálódás területének e kiszélesedése azonban még nem bizonyít felfogásunk ellen. Két pontot kell kiemelnünk és megvilágítanunk: 1. az érzeteknek és érzelmeknek különállóságát és egymáshoz való viszonyát, és 2. az összes kellemes-kellemetlennek azonos voltát, tehát azt, hogy jogosulatlan az érzékleteket követő kellemes-kellemetlent a felsőbb érzelmektől elkülöníteni.

1. Az érzetek és érzelmek egymáshoz való viszonyát később részletesen fogjuk tárgyalni, s azért most csak annyit mondunk, hogy ezek önálló folyamatok és mégis a kettő, különösen az érzelmet illetőleg, elválaszthatatlanul kapcsolatban van egymással.

2. Az érzeteket követő kellemes kellemetlent az úgynevezett felsőbb érzelmektől elkülöníteni nem helyes. Mert a kép, amely a tudattal viszonyba kerülve előhívja az érzelmi állapotot, akármilyen származású és tartalmú, akár egyszerű, akár összetett, mindig csak a kellemes vagy kellemetlen állapot által van kisérve. Igaz ugyan, hogy a tapasztalat előtt egy ételnek a kellemes hatása és egy aesthetikai élvezet

[1] Nahlowsky, Stumpf, Lipps Th.

nagyon különbözőknek látszanak. Azonban a különbség csak látszólagos, és alapját abban — a tapasztalat előtt szintén kétségtelen ténybe bírja, hogy a szembeötlőbb, erőteljesebb érzetek és képzetek mellett, amelyektől az érzelem analysálása alkalmával könnyen el tudunk tekinteni, egy egész sereg organikus érzet és mellékképzet is szerepet játszik az érzelem kialakításában, amelyeket éppen határozatlanságuk miatt nehezen vehetünk észre. Ezek adják az érzelmeknek azt a sajátos színezetet, amelynek alapján az érzelmeket különbözőknek állítjuk.[1]

b) Az érzelemnek egyetlen tartalmául állítottuk a kellemes-kellemetlent. Erre az eredményre az önmegfigyelés útján jutottunk.

Ez a meghatározás azonban igen szűkkörű, mondja Wundt.[2] Igaz ugyan, hogy, ha megkérdezzük az önmegfigyelést, az érzelem egyedüli tartalmának a kellemes-kellemetlent találjuk, s így nincs miért csodálkoznunk azon, ha a psychologiai analysis is e pontnál megállott és hosszú ideig az érzelem egyetlen alapformájának a kellemes-kellemetlent tartotta. Azonban az újabb experimentalis kutatás meggyőződött arról, hogy az összes érzelmeket a kellemes-kellemetlen két alapirányába beleszorítani nem lehet, annélkül, hogy az érzelmi életet meg ne szegényítenők és egyes tényeit félre ne magyaráznók. Csak kellemest és kellemetlent véve fel az érzelmet előidéző ingernek csak az intensitására vagyunk tekintettel, amit a bőr-, a közérzet, az izlelés, a szaglás egyes adatait megfigyelve, mint amelyeknél a kellemes-kellemetlen érzelmi irány legtisztábban jön elő, azonnal megállapíthatunk. Az ingernek nemcsak intensitása, de qualitása is van, amely az érzelem irányát hasonlóképpen meghatározza, és pedig az *izgatás-megnyugtatás* formájában. Világosan láthatjuk ezt a hallási és látási adatokat kisérő érzelmeknél. Az egyik hang, szín felizgat, a másik megnyugtat. Még egy harmadikat is fel-

[1] Ebbinghaus H.: Grundzüge der Phychologie. I. köt. 538 skk.
[2] Grundzüge der physiologischen Psychologie. II. köt. 296 skk.

vesz Wundt az időviszonyokra való tekintettel, s a *feszültség-oldás* nevével jelöli ezt. E harmadik irány az apperceptio tényeit követi és az a furcsasága, hogy míg a más két iránynál az érzelmi elem kisérte a képet, addig itt megfordítva is állhat a dolog. A feszültség érzelme jelzi az apperceptio aktusát, míg az oldás az aktusnak befejeződéséről és sikerültéről értesít. Kellemes-kellemetlen, izgató-megnyugtató, feszítő-oldó ez az érzelem három főiránya, *a három dimensiója*. Az egy alapirányhoz tartozó érzelempárok (pld. izgató-megnyugtató) egymással ellentétesek, s így az érzelem egyszerre csak izgató vagy megnyugtató lehet, de mind a kettőhöz nem tartozhatik. Míg a három alapiránynak egymáshoz való viszonya olyan, hogy az érzelem legtöbbször mind a háromhoz tartozik, s így általában minden érzelem egy több elemre szétbontható alakulat.[1] Ezek nem külön érzelem qualitások, nem külön érzelmek, hanem az érzelemnek főirányai és éppen úgy gondolandók, mint pld. a színérzetben a szín világossága, tonusa és fokozata. E főirányokon belül lehet az érzelemnek nagyon sok qualitása.

A Wundt felfogását védelmezik Zoneff és Meumann,[2] Alechsieff,[3] Brahn.[4] Mindnyájan experimentalis úton jutottak arra az eredményre. Brahn a pulsus változásait mérve le úgy találta, hogy a kellemesnél a pulsus meghosszabbodik és magasodik, kellemetlennél megrövidül és mélyül; az izgatásnál magasodik, megnyugtatásnál mélyül; feszítésnél rövidül, oldásnál meghosszabodik. Először az izgatás-megnyugtatás, azután a kellemes-kellemetlen, végül a feszültség-oldás hatásai lépnek fel.

A több dimensio ellenzőinek tábora oly sok tagot számlál, hogy egész felesleges neveket említeni.

[1] U. o. II. 297. l.
[2] Philos. Studien 1901.
[3] Psychol. Studien 1907.
[4] Philos. Studien 1901.

Titchenernek[1] ellenvetését, mely szerint, ha e három érzelmi irányt három szempontból kell felvenni és pedig az intensitas, qualitas és időtartam szempontjából, akkor fel kell vennünk egy negyedik dimensiot is tekintettel a térszemléletre, mert fel kell tételeznünk, hogy az érzelem sajátságaiban a képzet-világnak minden tulajdonsága letükröződik, ha a maga merevségében nem is fogadjuk el, az ellenvetés indokainak jogosultságát feltétlenül elismerjük.

A Wundt felfogását nem tehetjük magunkévá három okból.

1. Ha az érzelmet három dimensiósnak mondjuk, akkor nem tudunk feleletet adni arra a kérdésre: mi az érzelem tartalma? Szerintünk minden érzelem kellemes vagy kellemetlen. Ha ehhez vesszük még az izgatás-megnyugtatás, a feszültség-oldás állapotait, akkor nem tudjuk megjelölni az érzelem tartalmát. Mert nem mind a három tartozik szükségképpen az érzelemhez. Magába foglalhatja ugyan egy érzelem mind a 3 főirányt, de ha ezek közül hiányzik is valamelyik, vagy akár kettő is, az nem baj, mert az érzelem csak érzelem marad. Tudja ezt Wundt is, mert nem az érzelem tartalmi meghatározottságainak, hanem főirányainak nevezi őket, és mélységesen hallgat arról, hogy mi az érzelemnek a tartalma. Nála az érzelem egy üres forma,[2] amelynek tartalmat a vele kapcsolatban levő intellektuális elemek adnak. Természetes, hogy ily felfogás mellett az érzelem egy meghatározhatatlan valami, s így teljesen jogosúlt Wundtnak a tiltakozása minden olyan kisérlet ellen, amely a meghatározhatatlant meghatározni akarja.

2. Wundt három dimensiójának ellentmondanak maguk a tények. Ha a kellemes-kellemetlen az inger intensitásából ered, akkor Wundt kénytelen állítani, hogy a qualitas szerint

[1] Zeitschrift für Psychol. u. Physiol. der Sinnesorgane. 1899.

[2] Erre mutat, hogy igen gyakran nevezi Wundt az érzelmet az érzet tónusának.

absolute kellemes vagy kellemetlen inger nincsen. Ennek a tények ellentmondanak: qualitas után is vannak kellemes és kellemetlen ingerek. Természetesen igaza van Wundtnak akkor, amikor arra hivatkozik, hogy pld. az édes, amely rendes körülmények között kellemes, az útálatig kellemetlen lehet a zakarinban. Ebből a szempontból nem is szándékozunk ellentmondani, mert az csak természetes, hogy az inger intensitása fontos tényező. Azonban egészen döntő szerepet az intensitas a qualitással szemben csak a két szélső ponton nyer: amikor az inger igen gyönge vagy igen erős. De e két határponton belül az érzelem milyenségét az indok qualitása szabja meg. Tehát az intensitásnak és qualitásnak elkülönítése helytelen, annyival is inkább, mert az inger csak abban az esetben juthat az öntudat elé és így hívhat elő érzelmet, ha megfelelő intensitással, qualitással és időtartammal bír. Hogyan lehetséges már most, hogy ezek közül egyik az érzelmek egyik, a másik a másik részénél működik?

3. Wundt a 3 dimensiót az experimentumok alapján állítja. Ha megvizsgáljuk a kisérleteknek eredményeit, meggyőződhetünk, hogy azok is mellettünk szólanak és csak az egységes és helyes szempontnak a szem elől tévesztésével lehet kihozni a három irányt. Ezt igazolják pld. a Brahn által végzett kisérletek is. Brahn értekezésének bevezetésében azokról a feltételekről szól, amelyek mellett a kisérletek megbízhatósága a legnagyobb. E feltételek közt említi, hogy a kisérleti személyek begyakorlottak legyenek. Közel áll itt az a gyanú, hogy a begyakorlottság a kisérletező theoriájának érdekében szükséges. S még ilyen feltételek mellett is úgy a Brahn, mint az Alechsieff kisérleti személyeinek feleletei semmivel sem szolgáltatnak több érvet a 3 dimensio számára, mint a mennyi ellenérvet ki lehet belőlük hámozni. Brahn kisérleteinél először mindig az izgatás-megnyugtatás, aztán a kellemes-kellemetlen, s végül a feszültség-oldás hatásai léptek fel. Ha tudjuk azt, hogy a kisérleti személynek pontosan meg kellett figyelnie, hogy a kisérlet alatt mit érzett,

mert a kisérlet után be kellett róla számolnia, azon csodálkozunk, hogy a kellemes-kellemetlen helyét nem foglalta el teljesen a más két dimensio. Először az izgatás-megnyugtatás tünetei észlelhetők, mert a kisérleti személy izgatottan várakozik mindaddig, amíg a kellemes vagy kellemetlen fellépett, s ezzel aztán a feszültség is megszünt, s beállott az oldás. A feszültség és oldás nem egyebek, mint amit mi várakozás és kielégedés neve alatt a formai érzelmekhez veszünk. Az izgatás-megnyugtatás pedig az izgatottság és megnyugvás neve alatt talál méltó helyet.

Maguknak a kisérleteknek megbízhatóságában is kételkednünk kell, mert a tervszerüen előhivott kellemes vagy kellemetlen a kisérleti személy intellektuális érdeklődése következtében annyira erőtlenné lesz, hogy természetes érzelmi állapotról szó sem lehet.[1]

Az érzelmeknek tehát egyetlen tartalma a kellemes vagy kellemetlen állapot. Ha valaki ezek mellé még mást is felvesz, ez csak a téves megfigyelésnek lehet az eredménye.

Az érzelem ellentétessége.

Az érzelem ellentétességét állítjuk, mert egy érzelem csak kellemes vagy csak kellemetlen lehet és az eredetileg kellemetlen soha sem lehet kellemetlenné. Ezek tapasztalati tények.

Az ellenvélemény két pontba foglalható össze: *a*) a kellemes-kellemetlen nem ellentét, hanem csak fokozati különbség; *b*) az ellentétességet az érzelemre nézve nem mondhatjuk jellemzőnek, mert az ellentétességgel a világon mindenütt találkozunk.

a) Ribot Th. állításának igazolására felhozza a hangok példáját. Egy magas és egy mély hang között nem ellentét, hanem csak fokozati különbség van. Így áll a dolog az érzelmeknél is.

[1] Münsterberg H.: Beiträge zur experimentelle Psychologie IV. füz. 217. l.

Ez az analogia azonban helytelen. A rezgés szám növekedésével vagy kevesbedésével a mély hangból magas, a magasból mély hang lesz. A kellemetlenből azonban soha sem lehet kellemes. A hangokat bizonyos rezgés számig mélyeknek, azonfelül magasaknak véve azt tapasztaljuk, hogy az átmenet alig észrevehető; csak egy pár rezgéssel több vagy kevesebb s a mély hang magassá, a magas méllyé lett; még a legiskolázottabb fül sem tud különbséget tenni. Az érzelmeknél azonban nem úgy van, hogy a legnagyobb kellemestől fokozatosan haladunk a legkisebbig és akkor lépünk át alig észrevehető módon a kellemetlenbe. A legtöbbször az az eset, hogy a legnagyobb kellemes lesz hirtelen kellemetlenné.

b) Dr. Orth Jánosnak[1] az ellenvetése is ugyanezen szempont alatt birálandó el. Vele szemben Wundt arra hivatkozik, hogy valószinűleg a rajtunk kívül levő világban nincsenek is ellentétek, hanem csak fokozati különbségek, s amikor mi ellentétekről beszélünk, érzelmi állapotunknak ellentétességét helyezzük ki a külvilágba.[2] Ilyen messzire mi nem szándékozunk Wundtot követni, s azért csak azt jegyezzük meg, hogy valami lehet ellentétes anélkül is, hogy az reá nézve jellemző lenne. Az érzelemre nézve nem a puszta ellentétesség a jellemző, hanem a kellemes-kellemetlené, és így, ha van is a világon más ellentétesség, az érzelem ellentétessége úgy meg van határozva, hogy más ellentétekkel össze nem téveszthető.

A subjectivitás. Ez egy nagyon fontos kérdés, mert az érzelem eredetére vet világot. S éppen az mutatja az érzelem problematikus voltát, hogy ide vonatkozólag sincsen megegyezés.

Dr. Orth Jánosnak ellenvetését, melyszerint az érzelemre nézve a subjectivitás nem jellemző, mivel minden lelki folyamot

[1] Gefühl und Bewusstseinslage.
[2] Phys. Psych. II. k. 347 skk. l.

subjectiv, nem vehetjük tekintetbe, mert a subjectiv jelző félreértésén nyugszik. Az igaz, hogy minden lelki folyamat subjectiv a rajtunk kívül történő folyamatokhoz viszonyítva, de itt a lelkieket nem a külvilágiakkal, hanem egymással állítjuk viszonyba. És ilyen szempontból az érzelem alanyisága állítható és állítandó.

Stumpfnak[1] ellenvetései sem mentesek bizonyos félreértésektől. Az alanyiságot, mint az érzelemre nézve jellemzőt, tagadja, mert az érzékszervek fájdalma és élvezete sem lóg a levegőben. Vagy pld. ha a lélekzésünköt figyeljük, egész jól meg tudjuk különböztetni a ki- és belégzést, a légzőszervnek egész működését és mégis ezt, mint bennünk levőt, mint ami saját testünknek az állapotát érezzük. A köznyelvhasználat tényleg kedvez annak a felfogásnak — mondja Stumpf, — hogy az érzelem az érzetekkel szemben alanyi, mert azt mondjuk: hideg van, meleg van, de azt mondjuk: ez *nekem* kellemes. Ez azonban nem bizonyit, mert viszont azt is mondhatjuk: ez nekem meleg. Stumpf utolsó ellenvetése pedig az, hogy a lelki jelenségeket a maguk teljességében kell leírni és meghatározni, a maguk specifikus természete szerint, nem pedig aszerint, hogy mi a jelentésük.

Mikor ezen ellenvetésekre felelni akarunk, első sorban is a félreértések kikerülése végett tiltakoznunk kell minden olyan felfogás ellen, amely az érzelem alanyiságát, az egyéni voltával azonosítaná abban a rossz értelemben, amely szerint alanyi = egyének szerint változó. Mert, ha az érzelmet ilyen értelemben mondanók subjectivnek, akkor le kellene mondanunk arról, hogy egyetemes törvényeket találhassuk. De nem maradunk csak a tiltakozás mellett, mert a tények önmagukban lehetetlennek állítják az ilyen felfogást. Az alanyi jelzőnek értelme világosan elkülönödik az egyesek szerint változótól, ha meg gondoljuk, hogy az emberi lélek, dacára az egyéni vonások megszámlálhatatlan sokaságának, bizonyos általános

[1] Über Gefühlsempfindungen.

törvényeket mutat s éppen ez adja meg a jogot nekünk „általános“ lélektanról beszélni. Az emberi lélek bizonyos jelenségeknek összfoglalata, amelyek éppen úgy alkotják a léleknek ismertető vonásait és tartalmát, mint a fej, törzs, szív, idegrendszer, csontrendszer stb. az emberi testnek. Az eltérések csak az apró, hajszál finom vonásokban vannak, amely különbségek — ha szabad úgy kifejeznem — nem az összemberi lélekre, hanem a Péter, a Pál lelkére nézve jellemzők. Ez eltéréseknek csak elismerése tartozik az általános psychologia körébe.

Az alanyi jelzőnek a fennti negativ körülírása után ideje positiv tartalmát is megadni. Az érzelem alanyisága alatt értjük közvetlenül az énre, az alanyra, az öntudatra való vonatkozását. Hivatkozással azokra a psychologusokra, akik a lelki folyamatokat objectiv és subjectiv csoportokba osztják be, vagy akik „nemén“-ről és „én“-ről beszélnek, az érzelmet a subjectivekhez, az énhez számítva, alanyi voltát a másik csoporttat szemben a következő értelemben állítjuk: a képeknek tartalmát a külvilágra való vonatkozásuk képezi. A külvilághoz tartozónak vesszük most az érzékszervek saját állapotát is, általában mindazt, ami a tudattal szemben „más.“ Az érzetek képezik a reprodukált psychikai jelenségeknek is alapját és így természetesen ezeknek tartalmát is a külvilág adja meg. Hogy az érzéki adatokat a neméhez számítjuk, arra az a tény jogosit fel, hogy a tapasztalat tanusága szerint mindezek csak akkor léteznek reánk nézve, ha öntudatunk, az én előtt megjelenve öntudatosokká lettek. Az éntől való különbözésüknek bizonysága az, hogy lehetnek öntudatlanok is.[1]

Azok, akik a subjectiv jelzőt ily értelemben sem fogadják el, összezavarják a subjectumhoz tartozót a subjectumra vonatkozóval. A képzetek is, az érzelmek is a subjectumhoz tartoznak, de csak az érzelmek vonatkoznak magára a subjectumra.[2]

[1] Lipps Th.: Das Ich und die Gefühle, 674 skk, l.

[2] Ebbinghaus: Grundzüge der Psychologie I. k. 538. skk. l.

Ezzel szemben az érzelmet közvetlenül az énből fakadónak állítjuk, mert nem egyéb, mint az én állásfoglalása a nemén hatásaival szemben, s így egyetlen tartalma a kellemes-kellemetlen azaz az én állapota.

Még csak Stumpfnak arra az elvi ellenvetésére kell válaszolnunk, mely szerint a tényeket a maguk specifikus természete és nem jelentősége szerint kell leírni. Nem tudjuk belátni, hogy a subjectivitás állításával mennyiben vétettünk a nemcsak Stumpf, hanem általunk is feltétlenül elismert követelmény ellen. Az érzelem subjectivitása, mint tapasztalati tény, még semmit sem beszél a jelentőségéről; a subjectivitásból következtetni lehet a jelentőségre. Az érzelem subjectivitása nem egy következtetés eredménye. A subjectivitás megállapítása az első tény, s ennek csak magyarázatát akarjuk adni, amikor az érzelmet az én önállítása módosulatának mondjuk.

Mint az érzelemre nézve jellemzőt felszokták venni a *localisatio hiányát* is azt mondván, hogy míg az érzetek bizonyos meghatározott helyhez vannak kötve, addig az érzelem helyileg nem fixirozható. Mi e kérdést egyszerüen kikapcsoljuk, mert az állásfoglalást korainak tartjuk, amennyiben vannak olyan érzetek is, amelyeket helyileg pontosan fixirozni még nem sikerült. Amíg az érzetekre nézve nem törvény a lokálisáltság, addig velük szemben ismertető jelként nem lehet a lokálisálatlanságra hivatkozni.

Eddigi fejtegetéseink szerint tehát *az érzelem egyetlen tartalma a kellemes-kellemetlen, s jellemzője az ellentétesség és a subjectivitás.*

II. Mi az érzelem?

Az érzelemnek egyetlen tartalma a kellemes-kellemetlen jellemzői az ellentétesség és a subjectivitás. Az érzelem e leírását a lelki élet többi jelenségeire nem tekintve adtuk. A továbbiakban tehát az lesz a feladatunk, hogy az érzelmet más lelki folyamatokhoz, különösen a képzetekhez való viszonyában vizsgáljuk meg. E munka nagyon aprólékos és hosszadalmas lenne. Mi azonban elkerülhetjük ezt, amennyiben ezt az útat előttünk már nagyon sokan megjárták, s így nekünk nincs egyéb teendőnk, mint az ő fejtegetéseiket nyomon kisérni és ellenőrizni: mennyiben felelnek meg a valóságnak.

E szakasz szükségképpen két főrészre fog oszlani, amennyiben a vélemények megoszolnak arra nézve, hogy az érzelem önálló folyamat-e vagy nem?

Először arról akarunk meggyőződni, vajjon igazuk van-e azoknak, akik azt mondják, hogy az érzelem *nem önálló* folyamat? *Itt négy alcsoportot fogunk találni*: *1. Herbart és iskolája szerint az érzelem a képzetek viszonyából ered; 2. Stumpf: az érzelem az érzetek egy külön osztálya; 3. James-Lange: az érzelem az organikus érzetek összeolvadásának produktuma és 4. Brentano: az érzelem és akarat összetartoznak, mindkettőnek forrása a vágy.* Ha e négy felfogás közül valamelyik beigazolást nyerne, akkor a 2-ik alrész el is maradhatna, legfeljebb a bizonyosság kedvéért és állásfoglalásunk igazolásául ismertetnők

Ha azonban a tárgyalások során a fenti felfogások tart-

hatatlansága tünnék ki, akkor ez annak lenne a jele, hogy hogy az igazság azoknak birtokában van, akik az érzelmet önálló folyamatnak mondják; s így a második résznek az lenne a feladata, hogy pozitive kimutassa azt, amit az első rész már negative megbizonyított. T. i. *ha az érzelem más lelki jelenségektől nem vezethető le, honnan származik, minek a functiója?* Itt három alcsoportot fogunk felvenni, amelyeknek képviselőiül 1. Lehmannt; 2. Wundtot és 3. Böhmöt nevezzük meg.

I. rész. Az érzelem nem önálló lelki folyamat.

I. fejezet. Az érzelem a képzetek kölcsönhatásának eredménye.

E felfogásnak képviselője Herbart és iskolája.[1]

Herbart felfogása. A lélek egy halhatatlan valóság, amely a reá történő zavaró hatásokkal szemben önmagát megtartani igyekszik. Ez önfentartási reactióknak eredményei a képzetek. A képzetalkotás a léleknek egyetlen eredeti tevékenysége, ezen épül fel az egész lelkiélet, amelynek alapját a képzeteknek egymáshoz való viszonya adja. A képzetek a tudat elé akarnak jutni. Mivel minden képzet erre törekszik, a tudat szűk volta miatt a képzetek egymással harcolnak. És pedig nemcsak képzet-képzet ellen, hanem csapatonként is, amennyiben a rokonképzetek egymással társulnak, egymást segítik. A képzeteknek a tudatba jutásért vívott eme harcáról tudósítanak az érzelmek. „Ha egy képzet emelkedik, különbség van a között: vajjon önmagára hagyatva emelkedik-é?; vagy ebben az emelkedésben . . . akadályba ütközik . . . .?; avagy még ösztönző, talán kedvező erők működnek közre? A közelebbi módosulatok nagyon sokfélék lehetnek . . . Ezek

[1] Először ismertetni fogjuk magának Herbartnak a felfogását, s közvetlenül azután az egyik tanítványáét, Nahtowskyét, aki mestere érzelemtheoriáját tovább képezte.

a különbségek sem maradhatnak észrevétlenek, mert magára a képzésre vonatkoznak. De ezek nem tárgyai a képzésnek, hanem csak annak a módozatai, hogy a képzés *miként* történt meg; a tudatnak ezek a meghatározottságai csak annyiban nevezhetők érzésnek, amennyiben túlmennek a puszta képzésen".[1] Ha a képzés könnyedén, akadály nélkül, vagy éppen más képzetek segítő hatása mellett történik, akkor előáll a kellemes, ellenkező esetben a kellemetlen érzelmi állapot, amelyek tehát nem egyszerű, hanem összetett állapotok. Az érzelem tehát nem egy külön lelkierő vagy képesség eredménye, hanem a képzeteknek „változó" állapota. Ez állapotok változó voltát bizonyítja az, „hogy a férfi keveset érez ifjúsága örömeiből és fájdalmaiból; ellenben, amit a gyermek jól megtanult, azt tudja még az agg".[2] A szorosabb értelemben vett kellemes-kellemetlen az érzéki érzelmekhez van kapcsolódva. A képzeteknek azt a viszonyát, amelynek eredménye az érzelem, a képzetek egyensúlyának nevezzük. A nagyobb erőfokkal vagy több segítővel rendelkező képzet a másik, vele egyidőben felfelé törekvő képzetet leszorítja. E leszorított képzet sem vesz el, hanem a lélekben megmarad, s folytonosan a tudatba jutni igyekszik. E leszorított, de feltőrni igyekvő képzetek adják az alapját annak a lelki jelenségnek, amelyet törekvésnek nevezünk.

A léleknek hármas tevékenysége: képzés, érzés és törekvés ekként származik a léleknek egyetlen eredeti tevékenységéből, a képzésből.

Nahlowsky felfogása. A lelki tevékenységek vagy a test és lélek viszonyából erednek, s akkor eredetiek, vagy a képzetek kölcsönhatásából származnak, s akkor levezetettek. Az előbbi csoportba tartoznak a képzetek, az utóbbiba az érzelem és törekvés. Az érzeteket az inger hozza elő, s az inger qualitásától függ a tartalmuk, az inger *miértjétől* pedig a

[1] Herbart: Psychologie als Wissenschaft etc. 104. §. 76. l.
[2] Lehrbuch zur Psychologie 34. §. 30. l.

tonusuk. A tonus lehet kellemes vagy kellemetlen, de lehetnek egészen tonusnélküli, közömbös érzetek is (pld. ha a kezemet felemelem). Nagyon sokan az érzetek tonusát már érzelemnek nevezik. E felfogásnak az a hibája, hogy az egyszerű és összetett érzeteket szemelől téveszti és az organikus érzeteket sem veszi tekintetbe. Legerősebb bizonyíték e felfogás ellen a tonusnélküli érzetek létele. „Mi megegyezünk abban, hogy mindazokat a psychikai állapotokat, amelyek az ingernek közvetlen perceptióján alapulnak, érzeteknek-, ellenben azokat, amelyek semmiképpen sem az idegingerlésnek az eredményei, hanem az egyidejüleg összetalálkozó, egymást támogató vagy akadályozó képzeteknek a resultátumai, érzelmeknek nevezzük".[1] Az érzet tonusát az organikus tevékenység-, az érzelemét a lelki actus gátoltatása vagy elősegíttetése határozza meg. Az az ellenvetés, hogy a fájdalom érzelem kell hogy legyen, mert narkosisnál kimarad, nem állhat meg, mert a fájdalom azért marad ki, mivel a narkosis következtében az inger nem mehet át az organikus életre vonatkozó ganglion-cellákra. Az érzet és érzelem különbözőségét mutatja az is, hogy a martyrok a szenvedések között is meg tudják őrizni lelkük nyugalmát, és az is, hogy érzelmet csak a magasabbrendű állatoknál-, s a gyermekeknél is csak bizonyos fejlettségi fokon találunk. Az érzet magyarázó principiuma a test centrális orgánumának és a léleknek kölcsönhatása, az érzelemé pedig az alakulás bizonyos fokát elért képzeteknek a kölcsönhatása.

Amint látjuk, Nahlowsky annyiban tér el Herbarttól, hogy a kellemes-kellemetlen egyszerűségét belátván, az érzékletekhez kapcsolódó érzelmeket kiveszi az érzelmek sorából és az érzet tonusának mondja. Ez egyenes következménye annak a feltevésnek, hogy az érzelem összetett állapot.

Nahlowsky még egy pontban a theoriát kiegészítette. T. i. ha a képzetek állandó kölcsönhatásban vannak, és e

[1] Das Gefühlsleben 18. l.

kölcsönhatásnak eredménye az érzelem, akkor a lelkiéletben az érzelmek szakadatlan viharzását kellene találnunk. Ennek pedig a tapasztalat ellentmond. A magyarázata ennek az, hogy érzelem csak akkor constatálható, amikor a lefolyás valami rendellenesség következtében olyan lassan megy végbe, hogy észrevehetjük. Tehát az érzelem = „az éppen a tudatban levő képzetek közötti akadályoztatásnak vagy elősegíttetésnek a tudata".[1] S mivel az érzelem alapjául a képzetek szolgálnak, s ezek pedig mint a lélek hatóerői az élettevékenységre vonatkoznak: „az érzelem a psychikai élettevékenységek momentán emelkedésének vagy lesülyedésének a közvetlen tudata".[2]

Bírálat.

A herbarti iskola felfogását e három pontba foglalhatjuk össze: 1. a léleknek egyszerű elemei csak a képzetek, tehát 2., az érzelmek nem lehetnek egyszerű állapotok, hanem 3., a képzetek viszonyaiból származnak.

1. Minden kétségen fölül áll az, hogy az érzékek által közvetített külső hatások indítják meg a lelki tevékenységet. Külső hatások, érzékletek nélkül belső tevékenységről beszélni képtelenség. De e külső hatások önmagukban még semmit sem jelentenek. A test és lélek együttműködése szolgáltatja a psychikai életnek alapját és tartalmát. Ezt Herbart is vallja, amikor felveszi az agyban székelő lelket. A lélek a körülötte levő más realeknak az érzékeken keresztül bejutó zavaró hatásaival szemben létét megtartani igyekszik s ebbeli tevékenységének eredményei a képzetek. Azonban abból a tényből, hogy az érzetek a lelki élet megindítói, nem lehet azt a következtetést vonni le, hogy ők a lelki életnek egyetlen tényezői is. A tapasztalat minden ilyen állításnak ellentmond. A tudatban a képzetek mellett ott találunk egy más lelki tényezőt is, melyet az érzelem nevével jelölünk s amelyet a

[1] I. m. 43. l.
[2] I. m. 44. l.

közvetlen tudat éppen olyan eredeti és egyszerű elemnek ismer, mint amilyen a képzet.[1] Az önmegfigyelésnek ez a tapasztalata kétségtelen, tagadhatatlan tény. Egy tapintási érzetben a tapintási adat és a vele összekötött kellemes vagy kellemetlen érzés világosan megkülönböztethető, mint két önálló tényező.

2. Már a fenntiekben nem kerülhettük ki, hogy ne érintsük e második kérdést. Ott csak egyszerűen kijelentettük, hogy az önmegfigyelés az érzelmet egyszerű folyamatnak ismeri; most következnék a bizonyítás. Az érzelem egyetlen tartalma a kellemes-kellemetlen, amelynek egyszerűsége mellett az bizonyít, hogy tovább nem elemezhető. Hogy a herbarti iskola mégis az érzelem összetettsége mellett foglalt állást, az könnyen érthető és oka abban található, hogy az illetők nem különböztették meg az érzelemben azt, ami eredeti-, érzelmi állapot, attól, ami benne esetleges és lényegéhez nem tartozó. Vegyük fel példának az örömet. Ez egy nagyon komplikált állapot a maga egészében. Ha elemezzük, találunk egy nagy sereg képzetet; de ezeket akár külön-külön, akár összesen vizsgáljuk, nem találunk bennük egyebet, mint más olyan képzeteinkben, amelyek az érzelem okaiul nem mondhatók. Ezt a képzet-komplexumot körül kell hogy vegye az a valami, amit érzelmi elemnek nevezűnk. Ez a titokzatos, a nyelv szegénységénél fogva csak körülírással meghatározható, de közvetlenül érzett voltánál fogva mégis realis valami az, ami a képzeteket egységbe foglalja s így előáll az, amit örömnek nevezünk. Ha már most az örömet vizsgálva nem vagyunk eléggé körültekintők, mi sem könnyebb, mint az intellectuális elemek nagy tömegében az érzelmi elemecskét figyelmen kivűl hagyni s akkor mindjárt kész az ítélet: az érzelem összetett állapot. Ez a tény a herbarti felfogás viszonylagos jogosultságáról tesz bizonyságot. Hogy ez a metaphy-

[1] Lehmann A.: Die Hauptgesetze des menschlichen Gefühlslebens. 25. l.

sikai feltevésekben gyökerező, más túlzott irányokkal szemben védekező psychologia maga is túlzásba ment, ha természetesnek nem is mondható, de érthető. Igazságtalanok lennénk vele szemben, ha elfelednők érdemeit.

Nahlowskynak azon ellenvetésével szemben, hogy az érzékletek tonusát képező kellemes-kellemetlen nem azonos a felsőbb érzelmeket kitevő emotionális elemekkel, az ismétlések kikerülése végett csak egyszerűen hivatkozunk arra, amit az első szakaszban az „a., 2"-alatt az érzelem tartalmát illetőleg mondottunk.[1]

Az ő felfogásának indoka világosan kitűnik abból, hogy szerinte az érzetnek magyarázó principiuma a testnek és léleknek kölcsön-hatása, az érzelemé pedig az alakulás bizonyos fokát elért képzeteknek a viszonyai. Tehát a test és lélek spiritualistikus theoriájára alapítja a kettő közötti különbséget. Hogy ez a felfogás helytelen, azt ma, amikor elismert dolog, hogy a legfinomabb aesthetikai érzelem is physiologiai feltételeken is nyugszik, bizonyítani nem szükséges. Ennélfogva a Nahlowsky szempontja alatt nézve az érzetet és érzelmet, közöttük különbséget találni nem lehet.

3. Az érzelem a képzetek egymásközti viszonyaiból származik, mondja a herbarti iskola. Szerinte a lelki életnek egyetlen tartalmát a képzetek adják, tehát, amikor az érzelmet nem képzetnek, hanem az azok közötti viszonynak mondja, már bizonyos engedményt tesz. Az tökéletesen igaz, hogy az érzelem nem képzet. De éppen annyira igaz az is, hogy nem a képzetek egymáshoz való viszonyának az eredménye. Akár az egyidejű, akár az egymás után következő képzeteknek viszonyait nézzük, csak értelmi állapotokat találunk. A képzetek lehetnek hasonlóak, amelyek egymást segítik, ellentétesek, amelyek gátolják; egy tárgyra vonatkozhatnak, vagy többre, szóval a legkülönbözőbb viszonylatokba kerülhetnek, de mindez nem ad egyebet, mint associatio viszonyokat. Az

[1] Lásd a 12. oldalon.

associatio következtében pedig nem érzelmek, hanem észrevételek, ítéletek stb. állanak elő.

Ezek alapján a herbarti felfogás tarthatatlan. A metaphysikai alapokon nyugvó képzet-mechanika a maga egészében kétségen kivül bámulatos alkotás, de mint a tapasztalatnak ellentmondó, meg nem állhat.

II. fejezet. Az érzelem az érzetek egy külön faja.

Mielőtt Stumpf K. felfogásának[1] ismertetését megkezdenők, legyen szabad indokolnunk azt, hogy miért adtuk e fejezetnek a fennti címet, holott Stumpf egész világosan beszél érzelemről is. Tény az, hogy Stumpf csak az érzékletekhez kapcsolódó érzelmeket veszi ki az érzelmek közül és csatolja az érzetekhez, de ha emlékezünk arra, hogy mi azt mondottuk: az érzéki érzelmeket jellemző kellemes-kellemetlen ugyanaz az elem, ami a többi érzelmeket kiteszi, tehát a kellemes-kellemetlen az érzelemnek egyetlen tartalma, akkor el kell ismernünk, hogy e fejezetnek címe egészen helyesen lett megállapítva, mert aki az érzékletekhez kapcsolódó érzelmi elemet érzelemnek nem ismeri el, az a mi felfogásunkat alapjában támadja meg. Ha a kellemes-kellemetlen nem érzelem, jobban mondva az érzeteket kisérő kellemes-kellemetlen nem érzelem, akkor mi nem tudjuk, hogy mit értsünk érzelem alatt.

Stumpf, miután elveti a herbarti felfogást, kritizálja az érzéki érzelemnek az érzetekkel szemben való önállóságának a tanát, s miután megállapítja, hogy sem a subjectivitás, sem a felsőbb érzelmekkel való rokonsága ki nem mutatható, mint egyetlen lehetségest állítja elénk azt a felfogást, hogy az érzetekhez kapcsolódó kellemes-kellemetlen nem érzelem, hanem érzelemérzet (Gefühlsemfindung.) Már fenntebb[2] volt alkalmunk ellenvetéseit megismerni, s így most azokra nem

[1] Über Gefühlsempfindungen. Über den Begriff der Gemütsbewegung.

[2] Lásd az érzelem leírását.

térünk ki. Stumpf maga is érezvén, hogy érzelemérzetekről beszélni ellenmondás, első sorban ennek indoklását adja. „Az eddig úgynevezett érzéki érzelmeket hívjuk mi érzelemérzeteknek, tekintettel arra a tényre, hogy azok a szorosabb értelemben vett érzelmekkel, vagyis hajlandóságokkal, az érzelmi mozgalmak minden fajával és a törekvésekkel a legszorosabban és sokféleképpen össze vannak tapadva, mint okai, hatásai, tárgyai, kisérő jelenségei. Tehát érzelemérzeteknek nem mint az érzelmek érzeteit nevezzük, hanem mint érzeteket, amelyek az érzelmeknek alapul szolgálnak és különben is az érzelmekkel közeli viszonyban vannak.“ [1] Ma már mindenki elismeri — folytatja tovább —, hogy a Blix, Goldscheider által a bőrben felfedezett fájdalompontok tényleg meg vannak és össze nem téveszthetőleg el vannak különödve a tapintási és a temperatura érzékektől. Az újabban végzett kisérletek egész határozottan megállapították, hogy ezeknek a pontoknak egy hegyes tűvel való érintésével fájdalmat tudunk kelteni a tapintási adatoknak teljes hiánya dacára is. A tapintási és temperatura érzeteknek különbözőségét mutatja az az ismert eset is, amikor bizonyos beteges elváltozásoknál a fájdalom sokkal később jelentkezik, mint az előidéző érintés érzete. Természetesen nem lehet azt mondani, hogy ez az elkülönödés teljes, mert az alsóbb érzetek nincsenek oly szigoruan elhatárolva, mint pld. a látás, szaglás. Csak annyit akar elismertetni, hogy van egy fájdalomérzék, amint van pld. színérzék. Ez az érzék éppen úgy, mint a többiek, önmagában minden érzelmi tonustól mentes. Egyetlen qualitása a fájdalom. Ezzel szemben áll a jólesés érzete, amely részint a bőr ingereltetéséből (csiklandozás, viszketés), részint az egyes organumok vagy az egész test vegetativ müködéséből származik. Miként a temperatura érzetnek két iránya van: hideg-meleg, úgy az érzelemérzetnek is kettő: fájdalom és jólesés. Az a kérdés, hogy ezeknek vezetésére külön idegek szolgálnak-é, a physiologia körébe tartozik.

[1] Über Gefühlsempfindungen 15. l.

Az eddig fejtegetetteket nagyon sokan elismerik — mondja Stumpf. A nehézség azonban csak most következik, amikor a többi érzékekre kerül a sor. Nehezíti a dolgot az is, hogy az erős ingereket ki kell hogy vegyük vizsgálódásunk köréből, mert azok mindenütt fájdalmat és jólesést keltenek, tehát könnyen abba a tévedésbe eshetnénk, hogy a többi érzékekkel kapcsolatos érzelemérzeteket akarván vizsgálni, azok helyett a már egyszer letárgyalt fájdalom és jólesés érzetet vennők elő ismételten. Erős ingerrel, akár fény, akár hang stb. legyen az, mindig a fájdalom vagy jólesés érzetei járnak együtt. Tehát csak a megszokott, mérsékelt vagy csekély ingereket vehetjük vizsgálat alá. A legtöbb kutató az emiatt felbukkanó nehézségektől megriadva, ide pontot tesz és azt mondja, hogy a bőrérzetek közé tartozó fájdalom érzetek nem tartoznak az érzelemhez, a többi érzékeket kisérő kellemes-kellemetlen azonban érzelem. De, mivel e meghátrálásra ok nincsen, Stumpf azt állítja, hogy a magasabb érzetekhez (szín, hang, szag) kapcsolódó kellemeskellemetlen egy centralis együttérzésnek (Mitempfindung) az eredménye, amely centralis voltánál fogva az inger peripherikus modificatiójának nincs alávetve. Így tehát vannak peripherikus és centralis fájdalom és jólesés érzetek. Ennélfogva mondhatjuk: „az úgynevezett érzéki érzelmek vagy az érzetek érzelmi tonusai maguk is érzetek. Ennélfogva a tudatnak nem állapotai, hanem tárgyai, nem functiok, hanem a tudat anyaga; ezek olyan értelemben alkotják a tudatnak tárgyi, anyagi részét, mint amilyen értelemben a színeket, hangokat, illatokat ilyeneknek mondjuk.“ [1]

E felfogás birálata. Az a bizonytalanság, amely uralkodik a fájdalom felfogására nézve a psychologusok között, indította Stumpfot a fennti kisérletre. S így a kérdés azon fordul meg, hogy mi a felfogásunk a fájdalomról, amely különös, szembeötlő módon a bőr- és közérzékekhez kap-

[1] Ü. Gefühlsempf. 40, l.

csolódik. A physiologusok nagy része vallja, hogy a fájdalom felvevésére külön pontok szolgálnak.[1] Sőt a jólesés érzékét is felveszik, bár erről nagyon keveset és bizonytalanul beszélnek.

De a physiologiának ezen megállapításaira egy egész theoriát építeni nem helyes, mert Thunberg maga azt mondja, hogy a physiologiának idevonatkozó kutatásai még nem teljesek, absolut érvényességre jogot nem tarthatnak. Ő nem tartja olyan bizonyosnak, mint Stumpf, hogy pld. a meleg érzésére szolgáló pontok teljesen fájdalom nélküliek lennének. Wundt[2] pedig egész határozottan állítja, hogy a nyomás és fájdalom vezetésére szolgáló idegek egységesek. Tovább menve azt állítja Wundt, hogy a fájdalmat sem puszta érzetnek, sem érzelemnek tekinteni nem helyes A kettő együtt adja a fájdalmat. Ha a fájdalmat puszta érzékletnek tekintjük, semmi önálló qualitással nem bír.[3]

Ezek után azt mondhatjuk, hogy a fájdalom pontok érintése által keletkezett fájdalom az érzetekhez számítandó. De e fájdalomtól egész könnyen megkülönböztethető a velejáró kellemetlen érzelem.[4] Még szembeötlőbb ez a gyengébb ingereknél, amelyek fájdalmat (a köznyelvben szokásos értelemben) nem okoznak. Nem hagyhatjuk figyelmen kivül azt sem, hogy a fájdalom különböző jellegű lehet (égető, szuró tépő), míg a kisérő érzelem mindig ugyanaz.[5]

A többi érzékeknél igazságunk annyival inkább kézzelfogható, mert Stumpf maga sem tud felfogása mellett, s így a miénk ellen érvelni. Csak egyszerűen azt mondja: miért ne mondhatnók azt, hogy egy centralis érzetnek az eredménye az érzeteket kisérő kellemes-kellemetlen. Ő maga sem

[1] Thunberg: Physiologie der druck. Temperatur-und Schmerz empfindungen.

[2] Physiol. Psych. II. k. 19. l.

[3] U. o. 2. l. jegyzetben.

[4] Lipps Th.: Das Ich und die Gefühle. 678 sk. l.

[5] Lehmann: I. m. 37. skk. l.

állítja ezt ténynek, csak valószínűnek. Úgy látszik, nem is akart a bizonyításra nagy súlyt fektetni, mert azt mondja, hogy nem a fejtegetései, hanem az azokból levonható következmények a fontosak. Az ő felfogása mellett a tényeket könnyebb megérteni és csoportosítani. Ezt mi absolute nem tudjuk belátni. Nemcsak, hogy az érzelem problemájára nem derített több világosságot, hanem még az érzékelés processusának megértését is nehezebbé tette, mert — amint Wundt helyesen megjegyzi — nem tudja megmagyarázni, hogy ez az egészen külön érzet miként kapcsolódik a többiekkel. S ha még mindezekhez vesszük azt is, hogy Stumpfnak az érzéklet és a hozzája kapcsolódó érzelmi elem különállósága ellen felhozott érvei nem állották meg helyüket, akkor semmi okot sem látunk arra, hogy e felfogásnál, amely inkább érdekes, mint igaz, tovább időzzünk. Majd, ha a physiologia egészen tisztázta a fájdalom és jólesés kérdését, akkor a szükséghez mérten megint lehet beszélni felőle; addig azonban nem látjuk szükségesnek a régi felfogást ez irányba revizio alá venni.

III. fejezet. Az érzelem az organikus érzetek összeolvadásának a productuma.

Az érzelem problemáját vizsgálva, bámulnunk kell azt a sokoldalú fáradozást, amellyel a nehézségeket leküzdeni igyekeztek. A lelkiélet egységének következtében az érzelem egy nagyon bonyolult szövedék s e szövedéknek nincs egyetlen szembeötlőbb szála sem, amelyet ez vagy amaz a kutató mint vezérmotivumot, mint magyarázó principiumot ki ne ragadott volna.

A múlt század nyolcvanas éveiben James V. amerikai psychologus az érzelemmozgalmakat[1] vizsgálva, arra az eredményre jutott, hogy nem a psychikai, hanem a physiologiai

[1] Ez alatt a nagyobb intensitásu érzelmek értendők, melyeket indulatoknak szoktunk nevezni.

tényezők, az úgynevezett testi kisérő tünemények a fontosak. Ismeretes dolog, hogy az érzelmek bizonyos testi elváltozásokkal járnak. Ezek közül legkönnyebben megfigyelhetők a vérkeringési zavarok, s így a szívverés gyorsulása és lassulása. Az öröm perceiben majd kiugrik a szív kebelünkből, a félelemtől szinte megáll dobogása. E testi elváltozásokat mindig kisérő tüneményeknek tartották. Ezzel szemben James azt mondja, hogy a testi elváltozások rögtön az izgató tény észrevevése után következnek és éppen ezeknek a változásoknak fellépéséről való tudatot nevezzük érzelemmozgalomnak.[1] A régi felfogás szerint a psychikai állapotváltozások hívják elő a testi kifejező mozgásokat. James azonban azt állítja, „hogy először közbe kell, hogy lépjenek a testi nyilvánulások, és hogy ennek következtében állítanunk kell: mi szomoruak vagyunk, mert sírunk, haragosak, mert ütünk, ijedtek, mert reszketünk."[2] Bizonyos észrevételek a közvetlen physikai befolyás útján olyan testi hatásokat hívnak elő, amelyek bizonyos érzelmi mozgalmak előállására adnak okot. Pld. James a vér egyszerű látására elájult. De különösen támogatják e felfogást a pathologikus esetek. Az egész theoriának az alapját azonban az adja, hogy „ha ugyanis valamely erős érzelmi mozgalmat szembesítünk és akkor megkiséreljük ennek tudatától minden testi jegyének az érzetét elvonni, akkor azt találjuk, hogy semmi sem maradt hátra, semmi psychikai anyag, amelyből az érzelmi mozgalmat ismét reconstruálhatnók, és hogy csak egy hideg és semleges állapota maradt hátra."[3] E kifejező mozgások nem egyebek, mint elhalványodott ismétlései azoknak a mozdulatoknak, a melyek korábban az egyén megtartására hasznosak voltak, vagy pedig amelyek e hasznos mozdulatoknak physiologiailag szükséges kisérő jelenségei voltak.[4]

[1] Psychologie. 376. l.
[2] I. m. 376. l.
[3] I. m. 379. l.
[4] I. m. 387. l.

Hogy az indulatokat bizonyos külső testi elváltozások kisérik, azt már régen észrevették, pld. Darwin nagyon részletesen és találóan írja le, hogy miféle mimikai és más ilyen szembeötlő testi elváltozások konstatálhatók. De James és utána Lange K. még tovább mentek, amkor a szervezet vegetativ müködésében beálló zavarokat és a vasomotorikus elváltozásokat vették vizsgálat alá. Lange,[1] aki egészen a James gondolatmenetét követi, e felfogás igazságát azzal támogatja, hogy egyfelől az indulat ezekkel a testi elváltozásokkal jön és megy, másfelől pedig az organismusra gyakorolt bizonyos behatások is, amilyen pld. az opium, alkohol, hasis élvezete, hívhatnak elő ezekhez hasonló állapotokat.

E felfogás mindjárt felbukkanása után olyan sok oldalról hívta ki az ellenvéleményt, hogy nyugodtan napirendre térhetnénk felette, ha újabban ismét nem talált volna követőkre. Az experimentális psychologiának fejlődésével oly eszközök birtokában jutottunk, amelyeknek segélyével nemcsak a nagy erővel fellépő indulatok testi kifejezései, hanem a gyengébb érzelmeket kisérő elváltozások is megfigyelhetők lettek; pld. lélekzésbeli elváltozások a pneumograph, a vérkeringés elváltozásai a plethysmograph segélyével még oly csekély ingerek behatása után is pontosan meghatározható, mint amilyenek egy csekélyebb illat vagy hang. Az ekként megindult szorgos kutatás következtében többen a James által hangoztatott eredményre jutottak. Dr. Lagerborg Rolf[2] szerint az érzelem alapját a peripherikus processusokban kell keresni. Érzelem alatt nem értünk „más psychikai jelenségeket, mint a közérzetnek, a kellemes-kellemetlennek, homályos, helyhez nem kötött érzeteit". E felfogásnak természetes következménye, hogy mihelyt az érzelem erősebb lesz és helyhez köttetik, a kellemesből jólesés, a kellemetlenből fájdalom lesz, tehát az érzelem átváltozik érzetté. Hozzá hasonlóan

[1] Über Gemütsbewegungen.
[2] Das Gefühlsproblem. 35. l.

bár kissé engedékenyebben nyilatkozik a francia Ribot Th.: minden érzelmi mozzanatban két alkotó rész van: egy külső, objectiv (a motorikus állapotok) és egy belső, subjectiv (a kellemes-kellemetlen). E kettő közül lényeges az első, mert ebben jút kifejezésre az individuum szüksége, míg a kellemes-kellemetlenben, amely csak kisérő tünemény, az nyilatkozik, hogy a szükség kielégítésére irányuló (motorikus) mozgások elérték-e céljukat vagy nem. Dr. Koch B. számtalan kísérletének eredményeként azt állítja, hogy mivel az érzelem és érzetek között semmi principális különbséget nem talált és mivel mindenütt, ahol a kellemes-kellemetlen állapot felléphet, organikus elváltozások voltak konstatálhatók, „kénytelen a kellemes és kellemetlen állapotát és az organikus érzeteket úgy fogni fel, mint az organikus változásoknak különböző nyilvánulási módjait".[1] Dr. Meumann E., aki több értekezésében foglalkozik a közérzetek és az érzelem egymáshoz való viszonyával,[2] a Koch munkájához csatolt megjegyzéseiben arra útal, hogy a fennti felfogás ellen az eddigi kutatások nem szólanak, mert azok csak a peripherikus érzetek és az érzelmek közti különbséget mutatták ki. Az organikus érzetek és az érzelmek között semmi különbséget nem lehet találni, ugyanazok az ismertető jegyeik, még a subjectivitás is megmaradhat. És mivel eddig egyetlen psychologus sem tudott az érzelem testi alapjaira nézve kielégítő magyarázatot adni, az a felfogás, hogy az érzelem alapját az organikus érzetek adják, minden kétségen felülállani látszik.

E felfogás bírálata. A James-Lange-féle theoria részleges igazsága elvitathatatlan. Tényleg az érzelemmozgalmaknál nagy szerepet játszanak a testi elváltozások. Ezek a psychikai jelenségnek szinte elengedhetetlen jellemzői. A haragtól remegő embert igen gyakran megnyugtathatja egy pohár hideg víz, hasonlóképpen az ijedtségtől félhalott ma-

[1] Exp. Untersuch. über d. element. Gefühlsqualitäten. 97. l.
[2] Archiv f. d. gesam. Psychologie IX., XIV. és XVI. köt.

gához tér egy korty erős alkohol hatására. A könyek látása megindít, vídám kacagás elűzheti a nyomott hangulatot. Az epileptikus betegek a puszta látás által elkaphatják egymástól a dűhrohamot. Ezek tények, amelyek az elismerést követelik.

A tényeket tagadni nem célunk, és még sem egyezhetünk a fennti felfogással. A physiologiai és psychikai funtiok együttes működését elismerve, egyáltalában nem csodálkozunk azon, hogy az érzelmek a testi elváltozásokkal oly szoros kapcsolatban vannak. De e szoros kapcsolatból magyarázni az érzelem eredetét nem engedhetjük, mert nemcsak az érzelem, hanem az összes psychikai functiók kapcsolatban vannak a testtel. Tehát a testi elváltozások kérdése nem korlátolható csak az érzelem területére.

Könyeknek látása megindíthat, nevetés jókedvre hangolhat. De egy feltétel alatt. Ha ismerjük a külső megnyílvánulások mögött rejlő tartalmat. Ha látunk valakit sírni, amíg nem tudjuk, hogy e sírás örömből vagy fájdalomból fakadt-e sem az öröm, sem a szomoruság irányába haladó meghatározottságot nem érezünk, legfeljebb kiváncsiságot.

Ha a testi elváltozások nagy jelentőségét elismertük, a tisztán physikai eszközöknek (hideg víz, levegő, izgató szerek) hatása egészen természetes és érthető, anélkül, hogy e tényből messzimenő következtetéseket vonnánk le. Abban azonban teljes joggal kételkedünk, hogy a testi kisérő tünemények megszüntével a psychikai folyamat is megsemmísült volna. Saját magunkon észlelhettük akárhányszor az ellenkezőjét.

Mindezeknek alapján, ha el is fogadjuk James azon állítását, hogy nincs indulat testi kisérő tünemény nélkül, nem engedhetünk meg semmi olyan következtetést, mintha ezek adnák a tartalmát is.

E theoriát támogató második érv, t. i. hogy mesterségesen, külső physikai eszközökkel is, amilyen az alkohol, hasis, opium stb. lehet indulatokat kelteni, sem állja meg a helyét. Ismeretes, hogy ezeknek olyan hatásuk van, hogy a megfigyelőt könnyen arra a téves megállapításra vezethetik,

hogy az indulatokat általuk mesterségesen elő lehet hívni. Azonban, ha az indulatokat elemezzük, két részt találunk minden indulatban: egy physiologiait és egy psychikat. E megkülönböztetés helyességéről és jogosúltságáról könnyen meggyőződhetünk, ha arra gondolunk, hogy az indulatokat alkotó ez a két tényező külön-külön is elő szokott fordúlni. Pld. megerőltető testi munka után kidagadnak az erek, a vér elönti arcomat, őrülten dobog a szív és zihál a mellem. Vagy a szomorúság egészen reánehezedik lelkemre, de szemmel látható külső jelekben nem nyílvánúl. Azt hiszem, ez által a dolog megértéséhez közelebb jutottunk. Az alkoholnak, vagy a többi hasonló szereknek ugyanaz a hatásuk van, mint a megerőltető munkának. Vagyis tisztán physiologiai. A testnek és léleknek szoros viszonya következtében ezek a physiologiai hatások befolyással vannak a psychikai életre is. És pedig a hatásuk passiv. Mintegy útat csinálnak bizonyos psychikai folyamatok számára. Ők maguk az illető folyamatot nem idézik elő, hanem annak előállására a nagyobb lehetőséget adják meg. T. i. mi megszoktuk, hogy lelki életünket bizonyos korlátok közé szorítsuk. Pld. a képzetek folyamát mesterségesen megakasztjuk, vagy bizonyos meghatározott irányba tereljük. Már most a physiologiainak a psychikaira való ismeretlen hatása következtében az izgató szerek élvezete után ez az önszabályozó képességünk erejéből veszít, a pillanat lesz úrrá felettünk. Nem tudjuk ezt az állapotot jobban jellemezni, mint ha azt mondjuk: elveszítjük önuralmunkat. Ez még nem emotionális állapot. Ez csak a kedvező helyzet az érzelmeknek minél gyorsabb és minél erőteljesebb előállhatására. A testi izgatottság következtében pedig megnövekedik a szervezetnek érzékenysége: csekély inger nagy visszahatást kelt fel. Ebből érthető egyfelől az indulatok meglepően gyors előállása, másfelől kiszámíthatatlan váltakozása. Tehát maga a physikai hatás még nem érzelmi állapot, csak megkönnyíti azoknak előállását. E felfogás mellett bizonyít az a tény, hogy bár az alkoholnak minden

emberre physikailag ugyanazon hatása van, mégis az ittas emberek indulatai nagyon különbözők. Az egyiket ujjongó öröm tölti el, a másikat pedig zokogó szomorúság. Az érzelmi állapotokban a physiologiai változások csak kifejezési formái a psychikai folyamatoknak. Teljesen nyugodt állapotunkban ezek a psychikai actusok nagyobb erővel kell hogy bírjanak, hogy külsőképpen is kifejezésre jussanak, mint akkor, amikor külső hatások által szervezetünk előre disponálva van az illető belső folyamat minél erőteljesebb kifejezésére.

A James-Lange-féle felfogás ellen szólanak továbbá a következő tények: ha az érzelem az organikus érzeteknek a tudat előtt való megjelenése lenne, akkor nem tudnók megérteni, hogy egy és ugyanazon érzelmi állapot miként járhat különböző testi elváltozásokkal? miként mehetnek egészen ellentétes irányok egymásba át? és mi az alapja annak, hogy az organikus érzetek egy részét az érzelmek, más részét az érzetek közé számítjuk?[1]

A kérdésnek egyetlen megoldása az, hogy a testi elváltozásokat a psychikai folyamatok kísérőinek, külsőleges kifejezőinek mondjuk. Abban, hogy az érzelmek éppen a vegetativ életre legnevezetesebb érzetekkel, az organikusokkal vannak kapcsolatban, az érzelem központi jelentőségének, nagy fontosságának bizonyítékát látjuk.

IV. fejezet. Az érzelem forrása a vágy.

E felfogást képviseli Brentano. A lelki jelenségeket három csoportba osztja: képzet, ítélet és érzelmi mozgalom. Ez utóbbiba tartozik mindaz, ami a két előbbiben helyet nem foglalhat; tehát az érzelem, törekvés, vágy, akarat. Elismeri, hogy az érzés és akarás legszélsőbb megnyilvánulásai között kétségkívül különbség van. De, „ha a közbeeső tagokra figyelünk és mindig csak a közelállókat hasonlítjuk egymással

[1] Lehmann: l. m. 123. l.

össze,[1] azt tapasztaljuk, hogy az átmenet alig észrevehető, és így az egyes tagok oly szorosan kapcsolódnak egymáshoz, hogy elkülönítésre okot adó távolságot nem találunk. Pld. szomoruság, sóvárgás az elvesztett javak után, kivánság azokat visszaszerezni, bátorság azt megkisérelni, akarati elhatározás a tettre. Ha az első és utolsó tagját a fennti sornak két külön osztályba sorozzuk, nem tudunk mit csinálni a közbül levő tagokkal. Ez is mutatja, hogy itt egy nagy osztállyal van dolgunk.

A kettőnek, vagyis az érzésnek és akarásnak egybetartozását bizonyítja másodszor az, hogy mind a kettőt a szeretet (kellemes) és gyülölet (kellemetlen) kettős szempontja alatt lehet megérteni. Amint az ítéletnél egy tárgy lehet igaz vagy hamis, úgy itt lehet értékes vagy értéktelen. Ez a megkülönböztetés nem ismeretelméleti, hanem a belső tapasztalaton alapszik. A szeretet és gyülölet azt fejezi ki, hogy a psychikai tevékenység miként vonatkozik a külső tárgyra, ezért úgy az érzésnek, mint az akaratnak forrása a vágy.

Harmadszor a kettőnek összetartozóságát bizonyítja az a tény, hogy a tudatban mindig ugyanazon körülmények között lépnek fel.

Birálata. E felfogásnak igaza van azzal az iránnyal szemben, amely az érzelmet és akaratot, mint két teljesen önálló folyamatot különítette el. Mert tényleg az érzelem az akarattal nagyon közeli viszonyban van. De téves a Brentano állitása annyiban, amennyiben az érzelmet és akaratot meg kell különböztetni és nem lehet egy közös forrásra vissza vinni.

Minket az a kérdés érdekel: visszavezethető-é az érzelem a vágyra? Az érzelem egyetlen tartalma a kellemeskellemetlen. Az érzelemben soha sem foglaltatik ennél több, tehát mondhatjuk, hogy az érzelem egy egyszerű megállapítás: ez kellemes, ez kellemetlen. Nem vonatkozik sem a multra, sem a jövendőre, hanem szigoruan csak a jelenben

[1] Psychol. vom empir. Standpunkte 308 l.

adottakra. A vágynak homlokegyenest ellenkező természete van. Mert mire vágyunk? Ami nincs! Vagy szabatosabban mondva: arra, amit a jövendő hozhat csak számunkra. A vágy a telhetetlenség megszemélyesítője: ami adva van, az nem képezheti tárgyát. Ennélfogva a vágy nem lehet az érzelemnek forrása. Tehát Brentanonak nincs igaza.

Helyes azonban felfogása abból a szempontból, hogy az érzelmet és vágyat oly közeli viszonyba hozza. Mert az érzelem a vágy alapja. Ha a tudat a kellemes-kellemetlent mint a maga állapotát szemléli, a kellemest megtartandónak, a kellemetlent eltávolítandónak ítéli. A tudatnak a megtartásra, illetőleg az eltávolításra való irányulása az, amit vágynak nevezünk.

Tovább menve azt találjuk, hogy a vágy az akaratnak első csirája. Ha a vágy tárgya tisztán áll a tudat előtt, akkor azt igyekezünk megszerezni: az erre irányuló céltudatos tevékenységet nevezzük akarásnak.

Ebből aztán világos a háromnak: az érzelemnek, vágynak és akaratnak egymáshoz való viszonya. Az eredeti az érzelem, belőle fakad a vágy, amely kielégítést az akarat által nyer. Ehhez hasonlóan nyilatkozik Brentano is, amikor azt mondja, hogy „mielőtt valakinek nincs ismerete vagy legalább is sejtelme arról, hogy a szeretetnek és kívánságnak bizonyos tényei közvetlen vagy közvetve a szeretett tárgyakat maguk után vonják, az akarás az illetőre nézve lehetetlenség."[1] Ezt bizonyítja az is, hogy, amikor az érzelemnek és akaratnak közeli viszonyát akarja felmutatni, a kettő között középtagnak kénytelen volt a vágyat felvenni: tehát a schema ez volt: érzelem-vágy-akarás. Az akarat tehát nem egyszerű állapot, hanem az érzelem, a vágy és az annak megvalósítására irányuló tevékenységnek összetétele. Ennélfogva ha el is ismerjük az érzelem és az akarat közötti vonatkozást, a hangsulyt még inkább a különbségre tesszük, mert a kettő között nagy

[1] I. m. 336. l.

különbség van. Az érzelem soha sem irányul valamely külső tárgyra, hanem mindig az én saját állapotomra. Az akarat ellenben mindig kifelé irányul, valaminek a megvalósítását célozza.

A fenntieknek megfontolása után arra az eredményre jutunk, hogy egyfelől az érzelem a vágyból le nem vezethető, másfelől, hogy az érzelmet, vágyat és akaratot sem teljesen szétválasztani, sem egymással azonosítani nem lehet. Ha valaki mind a hármat egy csoportba akarja tárgyalni, nekünk az ellen nincs kifogásunk. De ha ez az összefogása e három folyamatnak azzal a tendentiával bír, mint a Brentanoé, t. i. egy forrásból akarja őket levezetni, akkor tiltakoznunk kell az ellen.

II. rész. Az érzelem mint önálló lelki folyamat.

Eddigi fejtegetéseink célzata világos. Mindenütt az volt a kérdés: mi az érzelem? E kérdésre feleletet nem kaptunk, mert csak azt mutattuk ki, hogy az érzelem nem a képzetek kölcsönhatása, nem egy külön faja az érzeteknek, sem az organikus érzetek summájának nem mondható, sem a vágyból le nem vezethető. Tehát negativ eredményre jutottunk. Azonban mégsem hiában fáradoztunk. A sok negationak van positiv eredménye is, amelyet mint következményt vonhatunk le az előzőkből: az érzelem önálló lelki folyamat.

E megállapítás csak éppen arra jó, hogy most már egy meghatározott irányban haladva keressünk feleletet a még mindig problemának maradt kérdésre: mi az érzelem? és ne tévelyegjünk vargabetüket írva le a lelkiéletnek egész mezején. De naivság volna azt gondolnunk, hogy ezzel túlvagyunk a nehezén, mehetünk vigan, eltekinthetünk az eddigi aprólékoskodó, aggodalmaskodó vigyázatosságtól. Itt már a léleknek azokban a belső, ismeretünk előtt nagyrészt ködös mélyeiben kell járnunk, ahová a tudományos kutatás fénycsóvája csak be-bevillan, de állandó világosságot deríteni

nem képes, mivel csaknem a semmivel egyenlő az, amit manapság is a centralis idegprocessusokról, a physiologiai és psychikai egymásra vonatkozásának mikéntjéről tudunk. Ezért adandó válaszunk hypothetikus jellegü lesz. Itt is úgy vagyunk, mint minden egyéb tudományban. Az emberi testet szépen részeire tudjuk bontani, megmagyarázzuk az egyes részek tevékenységét. De, hogy mi az élet? erre a kérdésre nem tudunk felelni. Az érzelemnek más lelki folyamatokhoz való viszonya. amint láttuk, többé-kevésbbé tisztázva van, egyes törvényei is aránylag elég pontosan megállapítvák. De csak hypothesissel felelhetünk az érzelem mivolta utáni kérdésre.

Hogy az amugy is akadályokkal megrakott útunkban lehetőleg biztosan járjunk, az előbbi eljárásunkhoz híven ezután is csak az újabb theoriákra leszünk tekintettel és pedig azokra, amelyek jellegzetesek. Az ismétlések elkerülése végett még egy korlátozást szükségesnek látunk: részletkérdésekbe nem megyünk bele. Ezt azért szükséges hangsulyoznunk, mert csak így tudjuk e szakaszt az előbbitől határozottan elkülöníteni, mivel részleteikben az egyes felfogások úgy össze vannak keveredve, hogy e korlátozás nélkül legjobb esetben is az ismétlések egész tömegén kellene átvergődnünk, amíg valami újat, a kérdés továbbfejlésére érdemlegeset találnánk.

Lehmann, Wundt és Böhm fogják tárgyalásunkban a főirányokat képviselni.

Dacára annak, hogy mind a hárman elismerik az érzelem subjectiv voltát, az érzelem eredetének kérdésében mégis felfogásuk eltérő. A mai lélektani kutatások elvetették ama régi tant, mely szerint a lélek, mint egy önálló substantia, a testnek egy meghatározott részében székel. A psyche nincsen helyhez kötve, a testnek minden részében jelen van, s így nem keveredik senki ellenmondásba azáltal, hogy, ha az érzelem subjectivitásának elismerése mellett az érzelem forrását akár magukban az ingert vezető idegszálakban keresi is. Innen érthető, hogy a különböző felfogásokat Külpe három

csoportba osztja a következő címek alatt: teleologikus, peripherikus- és centralis physiologiai irány.[1]

Mi ezt az osztályozást nem fogadjuk el, mert 1. az egységes szempontot szem elől téveszti, amennyiben az érzelem célja utáni kérdés nem ad feleletet az érzelem eredetére vonatkozólag, s mert 2. e felosztásba az általunk felvett theoriákat nem lehet beszorítani. Már a Wundt felfogását nagyon nehéz a centralis physologiai irány címe alá beszorítani, a Böhmét pedig egyenesen lehetetlen. Mi ehelyett más három csoportot veszünk fel: a physiologiait, psychiophysikait és psychikait. Az elsőhöz fog tartozni Lehmann, a másodikhoz Wundt, a harmadikhoz Böhm felfogása. Mint minden csoportosításnak, úgy ennek is meg vannak a maga hibái, s így nem igényelheti magának az absolut igazságot. Az igazság csak részlegesen jut bennök kifejezésre.

I. fejezet. A physiologiai felfogás.

Lehmann az érzelem eredetét tárgyalva abból indul ki, hogy az érzelem mindig intellectuális elemekkel van kapcsolódva. Ebből aztán azt a következtetést vonja le, hogy az érzelem az idegprocessusokkal a legszorosabb vonatkozásban van. Az érzelem az intellectuális elemekhez minden észrevehető időköz nélkül csatlakozik, tehát e kettő nem lehet egymásra következő, hanem egyidejü processus. A képzetek már úgy lépnek fel a tudat előtt, hogy az érzelmi tonus már hozzájuk van tapadva. Az érzelem forrását tehát valahol a tudatig vezető úton kell keresnünk. Hogy állásfoglalásunk helyes legyen, figyelnünk kell arra a tényre, hogy minden érzelmet bizonyos organikus elváltozások kisérnek, melyek két csoportba oszthatók. A kellemest előidéző ingert a szív működésének és a lélekzésnek meggyorsulása, fokozódása kiséri, a kellemetlent ennek az ellenkezője. Ebből minden aggodalmaskodás nélkül le lehet vonni azt a követ-

[1] Grundriss der Psychologie etc. 275. l.

keztetést, hogy a kellemes „a testi-lelki organismusnak a javát elősegíti, a kellemetlen ugyanazt gátolja.“ [1] Tekintettel a nem érzéki inger útján származó érzelmekre e megállapítást ki kell egészítenünk azzal, hogy ez az elősegítés és gátolás nemcsak az organikus életfeltételekre, hanem az intellectuális állapotok és a tudatélet feltételei közti viszonyra is vonatkozik. Ezzel azonban a dolog érdemére nézve még semmit sem mondottunk. Ezek csak egyszerű tapasztalati tények és a kérdésnek nem megfejtése, hanem csak megkerülése lenne, ha itt megállanánk. A kérdés tovább vezet. Miért jut a tudat elé, mint érzelem, az adott hatások és a psychophysikai életfeltételek közötti megegyezés vagy ellentét? Mi az a megegyezés, mi az az ellentét? És különösön: ez a processus a physiologiai vagy a psychikai területen megy-e végbe? Ez utóbbi kérdésre a felelet nagyon egyszerű. Ha valamely érzetet kellemetlen érzelem követ, könnyen megállapítható, hogy ez a peripherikus organum állapotából következett, tehát a változás a physiologiai életfeltételekre nézve káros. És minthogy ugyanez az eset akkor is, amikor a külső behatások az érzelemre nézve lényegesebb szerepet nem játszanak, vagyis: az érzelem minden esetben az organismusban történt változásról értesít, aminek felvételére az organikus érzeteknek az érzelmek életében való nagy szerepe jogosít fel, nincs semmi akadálya annak, hogy fenti állításunkat az összes érzelmekre nézve érvényesnek tekintsük. Ennek konstatálásával kissé tisztáztuk a helyzetet, de még nem adtunk feleletet a kérdésre, amely most már így hangzik: mi az az organikus változás? E változás nem lehet más, mint az inger (intensitása, tartalma) és az idegerő közötti viszonynak a kifejezése. Minden inger hatása következtében az idegek erőveszteséget szenvednek, s így azon felvétel mellett, hogy kellemetlen az erőveszteség, kellemes az erőnövekedés, minden izgatásk ellemetlen lenne, csak az emésztés és az absolut

[1] I. m. 148. l.

nyugvás lenne kellemes. Nyilvánvaló tehát, hogy ez a feltevés nem felel meg a valóságnak. A hiba ott van, hogy figyelmen kivül marad az, hogy a működés közben elveszített erő egy életerős organumban pótlásra kell, hogy találjon. Az idegélet e másik oldalának szem előtt tartása kezünkbe adja a kérdés kulcsát.

Ha az izgatás által elhasznált idegerőt a rendelkezésre álló pótlék helyettesíteni tudja, előáll a kellemes. Ha a szükséglet túlmegy a lehetséges pótlás határán, az organum munkaképessége kimeríttetik, az organum szenved és előáll a kellemetlen. „Kellemes a psychikai következménye annak, hogy egy organum munkája közben nem fogyaszt nagyobb energia mennyiséget, mint amennyit a tápláló tevékenység pótolni tud; kellemetlen ellenben annak a táplálás és fogyasztás közötti fordított viszonynak a psychikai következménye, ami onnan ered, hogy az erőfogyasztás a pótlást túlszárnyalja, vagy a pótlék az organum tétlensége miatt túllépi azt a maximumot, amely felvehető.“ [1] Az érzelem, minthogy nem egyéb, mint a képzetprocessusok lefolyási módjának psychikai kifejezése, ugyanabban a psychophysikai processusban (és egyidejüleg) folyik le, mint amelyből a képzetek erednek.

Bírálata. Lehmann e felfogásával szemben nagyon helyesen jegyzi meg Thalbitzer,[1] hogy ha a kellemes abból származna, hogy a szervezet az erőfogyasztást könnyen tudja pótolni, akkor a legcsekélyebb energiavesztés járna a legnagyobb kéjjel, s az erőfogyasztás növekedésével fogynia kellene, amíg átlépne a kellemetlenbe. Ezt a feltevést a tapasztalat nem támogatja, mert pl. növekvő szellemi munka növekedő kéjjel jár. Ha a kin oka egyfelől a túlságos erővesztesség, másfelől az energia túlhalmozódása lenne, akkor a kellemetlennek két faját kellene, hogy felvegyük.

[1] I. m. 156. l.

[2] Über den anatomischen und physiologischen Ursprung des Gefühls. Ez értekezést a nyelvi akadályok miatt csak Meumannak az Arch. für. d. ges. Psychologie VI. kötetében (1906) található referádából ismerem.

Az erőfogyasztás és pótlás viszonyára vonatkozólag még csak egyet akarunk megjegyezni. Lehmann nem beszél arról, hogy az elvesztett energia pótlása miként megy végbe. Maga a vesztes organum végzi-e ezt el, vagy az összszervezet megy segítségére? Ez a kérdés itt nagyon fontos. Mert utóbbi esetben — és ennek felvétele felel meg az emberi szervezet berendezésének — hiába tiltakozik Lehmann, mégis csak abba a hibába esett, amit előbb ő maga is elítélt; t. i. akkor az érzelem az organikus érzetek summája, az érzelem az organum erőviszonyairól értesít. Lehmann erre azt feleli, hogy az organikus érzetek és az érzelmek között az a különbség, hogy ez utóbbiak a behatás természetétől és az illető organumtól csaknem függetlenek. Ez az állítás azonban nem felel meg a tényállásnak. Ismeretes az ingerek intensitásának az érzelemre való befolyása, úgy, hogy Wundt az érzelmek különbözőségét éppen az intensitásra alapítja. Az ingerek qualitas- és időtartambeli különbségeinek befolyását maga Lehmann is elismeri. Hogyan állítható ilyen körülmények között, hogy az érzelem az inger természetétől csaknem független? Az organumokat illetőleg sem állunk másképpen. Itt nemcsak arra gondolunk, hogy az ingerek milyensége az érzékek természete által lényegesen meg van határozva, hanem Lehmannak arra a védekezésére is, mely szerint az érzelem „a dolgozó organumban elhasznált és az ugyanabba bevezetett energia közötti viszony által van meghatározva.“ [1] Hogy ezekután Lehmann mit nevez függésnek, ha ezt a viszonyt csaknem függetlenségnek mondja, azt igazán nem tudjuk. Az ekként, tisztán physiologiai feltételektől függően előálló érzelem legjobb esetben sem több, mint az érzetnek egy külön tulajdonsága az intensitás stb. mellett, amelyet az érzet tonusának nevezhetünk. Ezekután megfejthetetlen, hogy mi adja meg az érzelmeknek az organikus érzetekkel szemben a subjectiv jelleget, hiszen az érzet és az érzelem egyszerre bukkan fel a tudat előtt.

[1] I. m. 157. l.

Lehmann felfogását nagyon merésznek tartjuk azért is, mert a physiologia mai állása mellett mindaz, amit az idegek tevékenységéről tudunk, csak physikai, kémiai. „Tényleg mi épp oly kevéssé vezethetjük le érzeteink és érzelmeink kapcsolataiból és vonatkozásaiból az idegállomány mechánikáját, mint megfordítva az utóbbit amazokból.“ [1]

II. fejezet. A psychophysikai felfogás.

Wundt abból indul ki, hogy a lelki életnek az elemeit igyekszik megtalálni. Az experimentális kutatás, mint ilyent első sorban az érzetet állítja elénk. A lelki élet magába foglalván a subjectum éleményeit, az érzethez járul az érzelem, mint második egyszerű elem, mert minden érzet egy érző subjectumhoz fartozik. Érzet és érzelem szorosan összetartozik és mind a kettő úgy jelentkezik, mint a subjectum egyszerű, tovább nem elemezhető éleménye. Az érzelem az érzettel, mint a lelki élet objectiv oldalával szemben, a lelki élet legsajátosabb subjectiv élménye és azt juttatja tudomásunkra, hogy az érzetekben kapott objectiv hatásokra miként reagálunk. Az érzelem „az eleven tudatnak a saját élményeire való subjectiv reactiója“ [2] lévén, a tudat egységének megfelelőleg az érzet sokféleségével szemben, mint egységes functio jelentkezik. Tudat alatt közvetlen tapasztalatunknak összes tartalmát értjük,[3] a tudat tartalmát tehát a képek érzelmek s ezeknek viszonyai, mozgalmai adják. A tudattartalom e sokfélesége egységet nyer az apperceptio által, a mely a tudattartalmat rendezi. Lényegében az apperceptio nem egyéb, mint egy belső, a tudat tartalommal szembehelyezett akarati tevékenység,[4] amely nem magára a tárgyra, hanem annak észrevevésére irányul. T. i. a tudat köre nagyon tág, ameny-

[1] Wundt: Physiol. Psych. V. kiad. I. k. 97. l.
[2] I. m. VI. kiad. II. k. 367. l.
[3] I. m. III. k. 296. l.
[4] Ethika 448. l.

nyiben minden psychikai jelenséget magában foglal. Ami rajta kivül van, az legfeljebb csak physiologiai folyamat lehet. Minthogy ily roppant területet ölel körül, természetesen az egy adott pillanatban tartalmát képező jelenségek nem egyformán világosak. A világosságbeli fokozati különbség az apperceptio e nagy jelentőségénél fogva és különös tekintettel arra, hogy a tudategységet általa nyer, az érzelmek nemcsak a tudat, hanem az apperceptio reactiói az egyes tudattartalomra, amennyiben „az egyes tudattartalmakhoz kötött érzelmek úgy jelentkeznek, mint subjectiv meghatározottságok, amelyeket minden egyes élemény az apperceptio functiójára való vonatkozása által nyer.“ [1]

Ez Wundt érzelem-theoriájának igen rövid összefoglalása.

Birálata. Az érzelem Wundt szerint az eleven tudatnak saját élményeire való subjectiv reactiója. Tudat alatt pedig érti összes közvetlen tapasztalatainknak összefüggését, amiből következik, hogy a tudat nem egy külön erő, hanem csak a lelki élmények összefoglalatának a megjelölésére szolgál. Minthogy a tudat a mi tapasztalatainknak tartalmát foglalja magába, természetesen az agyszerű elemeknek az összetételein épül fel. Egyszerű elem kettő van: a képzet és az érzelem. Ezek közül utóbbi eredetét éppen a tudat reactiójának köszönvén, Wundtnak e theoriája atyafiságban van a Herbart felfogásával. A tudat önmagában semmi; tartalmat, jelentést a kapcsolatban levő élmények adnak neki. A külső és belső ingerek folytán keletkezett érzetek a perceptio által egymással összetalálkoznak, viszonyba kerülnek. A hasonlóak egymást segítik, az ellentétesek pedig gátolják. A képek viszonyai tehát az érzelmek születésének közvetlen okozói.[2]

A tudat jellemzője Wundt szerint az elemek összekapcsoltságából folyó egység. Éppen ez az egység az érzelem oka. És mivel a tudat ez egységének az apperceptio a létre-

[1] Physiol. Psych. II. k. 367. l.

[2] Kutzner O.: Das Gefühl nach Wundt. 234. l.

hozója, azt is lehet mondani, hogy az érzelmek az apperceptionak az egyes tudattartalmakra való reactioi. Nem törődve az ellenmondással, amely abból származik, hogy a tudat és az apperceptio nem congruens fogalmak, fogadjuk el Wundtnak azt az érvelését, hogy a tudat helyett felvehető az apperceptio, mert ő rendezi a tudat tartalmát. Most az lesz a kérdés: mit ért Wundt apperceptio alatt? Az apperceptio a többi tudattartalommal szembehelyezett, akarati tevékenység, amelynél nem maga a tárgy, hanem annak észrevevése az akart. Ugyanaz a psychikai folyamat, mint a figyelem: mind a kettő a képzetek világosságra jutásának a jelölője. Hogy e folyamatot Wundt akarati tevékenységnek mondja, annak oka az, hogy benne megtalálja azt a három vonást, amely minden akarati tevékenységnek az ismertetője: 1. egy előremenő érzelmi tonussal biró képzet, amely a cselekvés motivumaként áll az akarás előtt, 2. a tevékenység érzelme, 3. a motivum hatásaként előálló változások. Mind a három meg van az apperceptioban: az 1. majd a külső behatásokban, majd meghatározott emlékezeti képekben van adva; ezt követi 2. a tevékenység érzelme, míg a 3. alá sorozhatók a képzetek világosságra jutása következtében a tudattartalomban beálló változások. Tehát az apperceptio akarati tevékenység. Akarat pedig érzelem nélkül nincsen, mert egy öröm és bánat nélküli lélek nem akarhat.[1] „Az akarati cselekvésnek ősi psychikai alapfeltétele az érzelmek kontrastja; és a primitiv akarati folyamatok előálllása valószinűleg kellemetlen érzelmekre megy vissza.“[2] Az akarat lényeges alkató része tehát az érzelem. Ha ez így áll, akkor egészen érthetetlen előttünk: hogyan lehet az érzelem az apperceptio reactiojának eredménye, mikor az érzelmek előzetes meglétele az apperceptio lehetőségének egyik elengedhetetlen feltétele? Az apperceptio és figyelem egy és ugyanazon psychikai ténynek a jelölői. Az

[1] Vorlesungen über d. Menschen u. Thierseele. XV. előadás.
[2] Grundriss der Psychologie. 220. l.

elsővel a tudattartalomban beálló objectiv változásokat jelöljük, a másodikkal pedig a subjectiv oldalt. Hogy Wundt a kettő közűl az objectiv oldalt, az apperceptiot mondja az érzelem okának, ez is arra mutat, amit már említettünk, hogy a Herbart felfogásával némi rokonságban van.

Ezek után nagyon valószinűnek látszik előttünk, hogy Ziehen igazat mond akkor, amikor megjegyzi, hogy, ahol Wundt valami nehezen magyarázható psychikai folyamatra talál, azt egyszerűen az apperceptioból vezeti le.[1]

E csodálatosképpen egymást szülő két lelki folyamat, az akarat és érzelem, mint közös forrásra, az énre mutat vissza. A nehézségek azonban ennek felvételével egyáltalában nem lesznek kisebbek, az ellenmondások nem oszlanak. Mert mi az én? Az én = öntudat = a tudat összes tartalmából kiválott s a mi közvetlen belső tevékenységeinkre vonatkozó képzet- és érzelemtartalom. Ez elemek közűl fontosabbak az érzelmek, a képzetek csak járulékok, s így az én egy érzelemkomplexum, amely azonosságát az akarati folyamatok folytonosságának, az apperceptio egységének és hasonlóságának köszöni. Az én e bonyolult szerkezetének megértéséhez szükséges tudnunk azt, hogy Wundt a speculativ philosophia abstract énfogalmával szemben állást foglalva, az ént a tudatfejlődés eredményének mondja. Az öntudat érzelem, amennyiben alapját egy összérzelem képezi, amelynek uralkodó elemei az apperceptio érzelmei.[2] De éppen ilyen joggal mondhatja Wundt azt is, hogy az én lényege az akarat, mivel főhatása a fellépő és világosságra jutó képzetek meghatározása[3] s ténylegessége az akarati tevékenységek által bizonyíttatik meg.

Tudom, hogy Wundtnak az énről szóló felfogását nem sikerült elég világosan előadnom. De azt hiszem, ennek oka nemcsak bennem, hanem magában a theoriában is van. Annyi

[1] Leitfaden der physiol. Psychologie. Előszó.
[2] Physiol. Psych. III. 352. l.
[3] Vorlesungen etc. XVI. 269. l.

azonban világos, hogy az én alapjában egy érzelemkomplexum, amely akarati tevékenységekben nyilvánul. Már most akár az érzelmet, akár az akaratot fogadjuk el az én lényegéül — Wundt mind a kettőre feljogosít — egy lépést sem haladtunk az érzelem megértése felé, mert ott állunk, ugyanazon nehézségek és ellenmondások előtt, mint amikor az érzelmet, mint az apperceptio reactióját vizsgáltuk.

Ezek a nehézségek Wundt psychologiai felfogása mellett soha le nem győzhetők. Az általa inaugurált physiologiai psychologia, a physiologiai közvetve ismert tényeknek a közvetlen psychikai folyamatokkal való kapcsolatából indulva ki, a psychologia tudományos jellegének biztosítása céljából a physiologiát teszi a psychologiában uralkodóvá. Pedig mindaz, ami az experimentumok útján külsőleg is constatálható, csak nyilatkozási formája azoknak a belső folyamatoknak, amelyek a lelki életet alkotják. A peripheriákról kiindulva szépen le lehet írni, hogy milyen az érzékek működése, miféle idegtevékenységek észlelhetők, melyek az úgynevezett testi kisérő tünemények. De ezek csak a holt formák, ezeken belül lüktet az élet. Abban igaza van, hogy a psychologia nem metaphysika. Mi sem akarjuk azzá tenni, csak az önmegfigyelésnek érvényesítését kivánjuk. Nem úgy áll a dolog, mint ahogy Wundt gondolja, hogy ahol az experimentum megakad, csak ott kell kénytelen-kelletlen az önmegfigyelést elővenni. A lélektani kutatás módszere az önmegfigyelés, az experimentum csak ennek a kiegészítője. Lám, egészen a mi követelményünknek megfelelően járt el Wundt, amikor azt a semmiképpen sem experimentális úton nyert tételt állította fel, hogy minden érzet egy érző subjectumra vonatkozik.[1] Hogy aztán ez a subjectum a mindent a peripherikus, physiologiai functiokból magyarázó és construáló módszer mellett egy torzszülött lett, az már nem az önmegfigyelés hibája. A physiologiai irány csődjének legközvetlenebb bizonyítéka

[1] Phys. Psych. II. 363. l.

az a jómagával való tehetetlenség, amely az irányt jellemzi. Érdemeinek el nem feledése mellett is meg kell állapítanunk, hogy, mint a speculativ metaphysikai irány elleni jogosult reactio nem tudta megtartani a helyes mértéket, s az egyik túlzás ellen harcolva ő maga akaratlanul is a másik szélsőségre ment.

Az a helyes belátás vezette a physiologiai psychologiát, hogy a test és lélek szembeállítása nem felel meg a valóságnak, mert a kettő ugyanazon valóságnak csak két oldala. Külön-külön egyiket sem lehet megérteni, hanem csak összefüggésükben. De e helyes belátás a természettudományok tulságos befolyása következtében csak elv maradt, a gyakorlatban a physiologia elnyomta a psychologiát. Ennek káros következményeit igen világosan láthattuk Wundtnak az érzelemről szóló felfogásában, mert a physiologiai psychologia csődje legjobban itt észlelhető, mivel az érzelem a lelki élet legmélyéből fakad, helyes ismeretére csak az önmegfigyelés útján juthatunk el.

III. fejezet. A psychikai felfogás.

Az ember egységének meglátása, az egységben az öntudat primátusának felismerése és érvényesítése tette Böhm Károly lélektani fejtegetéseit oly mélyen szántókká, hogy bár két évtized telt el lázas munkában azóta, amióta „Az ember és világá"-nak II. része napvilágot látott, fejtegetéseinek eredményei nem avultak el, sőt újabb támaszokat nyertek. „Minden lélektani kutatásnak alapja, összes magyarázatainak egyetlen forrása a belső megfigyelés vagy az öntudat közvetlen adatai, melyekhez csak második sorban csatlakoznak a szemléleti képek vagyis a tevékenység anatomiai székhelye" [1] — mondja Böhm és a physiologiai psychologia tehetetlen zsarnokoskodása alól magát felszabadító lélektani kutatás ez irányba halad.

[1] Az ember és világa II. 20. l.

Ismeretes, hogy Böhm az embert a maga egészében az öntét egységébe foglalja össze, amely egység az én és nemén kettősségébe oszlik. Az érzelem tárgyalásánál[1] arra az eredményre jut, hogy az érzelem a neménből nem magyarázható, mert mind attól, ami a neméhez tartozik, lényegesen különböző, s így szükségképpen arra vagyunk útalva, hogy az öntét másik feléből, az énből próbáljuk az érzelmet levezetni. De nemcsak ez a negativ megállapítás, hanem az érzelemnek természete is erre mutat. Az érzelem subjectivitása kétségtelen tény. „Az érzésben mindig az én lételem . . . állíttatik".[2] De e helyes megállapításból nem szabad azt a következtetést vonni le, hogy az érzelem = az én. Mert „ezen érzés sem vagyok én; ez az én érzésem, az én állapotom, birtokom, sajátom, de én más vagyok, mint ő; magamra vonatkoztathatom az érzést, de tőle szabadon is megállhatok; ha elejtem, megszünt lenni, én azonban megmaradok tovább is".[3] Ha tehát az érzelem az énre vonatkozik és mégsem azonos vele, akkor csak az én functiója lehet. Az én = öntudat. „Az öntudat alatt mi a tárgyi tényezők összességével szemben egy épp oly realis valóságot értünk, mint amilyent a tárgy organismusa elénk állít".[4] E megállapítás nem a speculationak, hanem a legközvetlenebb tapasztalatnak az eredménye. Minden tárgy csak az alanyra nézve létezik. Az én a feltétele minden képviszonynak; „ha az én nincsen, akkor csak képek vannak, amelyek egymással mérközhetnek, küzdhetnek, egymást ki- és leszoríthatják, de minderről semmit sem tudunk".[5] Az öntudat alapvető jelentőségét bizonyítja az a tény, hogy levezetni egyáltalában nem lehet. Az énnek egyetlen tartalma önmagával való azonossága: én = én. Ez is a tapasztalatból merített tény:

[1] U. o. 288. l. skk.
[2] I. m. 289. l.
[3] U. o.
[4] I. m. 238. l.
[5] I. m. 290. l.

bizonyításra nem szorul, mert mindnyájunk előtt közvetlenül ismeretes. Az én azonossága és egysége a szellemi tevékenységek előfeltétele. Az én a lelki élet központjában foglal helyet és akár kivülről, akár belülről ingereltetve indíttatunk tevékenységre, minden tevékenység az énre vonatkozik. Én látok, én érzek, én akarok, én emlékezem. Ha az ént mindezektől elveszem, lehet szó mechanikus, chemikus hatásokról, idegelváltozásokról, izommozgásokról stb., de psychikai tényekről nem. Ha ekként az érzelem az énnek functiója, akkor az a kérdés, hogy miféle functiója? Az énnek egyetlen tevékenysége van: az alany-tárgyra való megválás. „Minthogy pedig az érzés az élv és kín szélsősége közt ide-oda lebeg, azért az érzés az én tiszta önállításától különbözni fog. Ezen különbözés nem vonatkozhatik az én nyugodt egységére, hanem csak önállító tevékenységére; az érzés ennélfogva az én önállításának módosulata".[1] Az én az egység következtében, amelyet az öntét képvisel, állandóan kapcsolatban van a neménnel. Spontaneitása abban nyilatkozik, hogy, ahol az öntét fennállása jelenlétét nem kívánja, onnan visszahúzódhatik. Tehát az én önkényessége csak az öntét által megengedett határokon belül érvényesül. S mivel az öntétnek a nemén éppen olyan alkotó része, mint az én, és az öntét a nem én változásairól csak az énen keresztül értesül: az ént a nemén folytonosan izgatja és az öntét egységének megtartására indítja. A neménnek az énhez való e viszonya következtében a nemén örömei és fájdalmai egyszersmind az én örömei és fájdalmai is. A nem énnek hatása az ént azonosságában zavarja, s így az én természetének megfelelőleg e zavarás ellen az által védekezik, hogy énalanyra és éntárgyra szétvetődik s aztán egységébe összezáródik, azaz önmagát állítja. Az érzelem ennek a szétvetődésnek és összecsukódásnak a modosulata. Az én ezen kettősségéből, amely reá nézve megkötöttség, egysé-

[1] l. m. 291. l.

gébe összezáródni igyekezik s ez összezáródásának miként je az érzelem. Ha az összezáródás egyszerűen sikerül, akkor az én önmagát nyeri meg, ez az öntudat állapota; ha ezzel egyszersmind az illető ösztön is kielégedett, előáll a kellemes. Amennyiben pegig ez az összecsukódás nem sikerül: a kellemetlen érzelem keletkezik. Vagy mondhatjuk: amennyiben az inger az öntét kielégedéséről értesít, kellemes —, amennyiben valamely hiányra vonatkozik, kellemetlen érzelem áll elő. A kellemes-kellemetlen ekként az öntét fejlődésével és akadályoztatásával kapcsolatos, innen érthető, hogy Böhm az érzelmet teleologikusnak állítja.

Méltatása. E dolgozat elején kijelentettük, hogy a lélektani problemák tisztázása csak a tapasztalat alapján lehétséges. És így önmagunkkal összeütközésbe jönni látszunk, amikor most Böhm felfogását fogadjuk el. Mert Böhm maga mondja, hogy neki semmi köze a tapasztalati lélektannak sem megfigyeléseivel, sem módszerével. Az ő módszere a philosophiai constructio.[1] Azonban azokat az adatokat, amelyekből rendszerének lélektani részét felépítette, kétségkivül a tapasztalatból nyerte. Deductiv munkáját kétségtelenül meg kellett hogy előzze az inductio. Állásfoglalásunknál mi első sorban az inductiv eljárás eredményeinek helyességére hivatkozunk.

Itt különösen szükségesnek látszik ismételni azt, amit e szakasz legelején mondottunk, hogy t. i. arra a kérdésre: mi az érzelem önmagában? csak hypothesissel felelhetünk. Psychologiailag megbizonyított tény, hogy az érzelem különbözik az érzetektől és közvetlenül a subjectumra, az énre vonatkozik. Tehát az énnek functiója kell hogy legyen. Az is tény, hogy az érzelem teleologikus jellegű: a kellemes az egész öntétre nézve hasznosnak, a kellemetlen a károsnak a jelölője. Hogy aztán az érzelem miként származik az énből, az én tevékenységében miféle változások felelnek

[1] l. m. 232. l.

meg a kellemes-kellemetlennek? e kérdéssel átléptük a tapasztalatot.

A hypothetikusnak és a tapasztalatinak e szétválasztása szükségesnek látszott, mert közel esik az a vád, hogy mi szem elől tévesztettük azt, hogy a psychologiában a tapasztalat adatai és a speculatio feltevései nem egyenlő értékűek. De szükséges volt e szétválasztás annak a kimutatására is, hogy az, ami a mi felfogásunkban hypothetikus, ismeretünk mai állásából szükségképpen nyerte azt a jelleget, mert a legtapasztalatibb lélektannak is, ha többet lát az emberben, mint egy a táplálkozás által fűtött gépezetet, s ha nem akar psychologizáló physiologiává lenni, e kérdésekkel számolnia kell és a leszámolásnak egyetlen módja a tapasztalat adatai alapján való következtetés.

III. Az ézelem élete.

Az eddigiekben arra a kérdésre adtunk feleletet: milyen az érzelem? és mi az érzelem? Az érzelmet kivettük a lelki élet egységéből és önmagában vizsgáltuk. További feladatunk az lesz, hogy az érzelemnek eddig megismert sajátságait megmagyarázzuk azáltal, hogy a lelkiélet oki összefüggésébe beállítjuk. Ezáltal egyfelől megpróbáljuk az előzőkben megállapítottak igazságát, másfelől rámutatunk az érzelem főtörvényeire és arra a szerepre, amelyet a lelki életben teljesít. Bár e rész összhangban lesz Böhmnek ama általunk elfogadott tételével, hogy az érzelem az én önállító tevékenységének módosulata, mégis nem szeretnők, ha valaki azt gondolná, hogy e rész e tételnek a levezetése abban az értelemben, hogy e tétel volt kiinduló pontunk. Mert a hypothesis nem öncél, hanem csak segédeszköz, amely értéket a tapasztalat adataiból nyer. E rész súlypontja tehát a tapasztalati adatokra esik.

Az érzelem az én reactiója a reátörténő hatásokkal szemben. Tehát az érzelem előállásának kettős oka van: egy objectiv (az inger) és egy subjectiv (az én). Az előbbit nevezzük az érzelem *indokának*, az utóbbit *forrásának*.

Tárgyalni fogjuk tehát először az érzelmet indoka-, azután forrása szempontjából. Ha ezzel elkészültünk, akkor reátérünk az érzelmek egymáshoz való viszonyára, csoportosítására, s végül a lelkiélet egészéhez való viszonyának fejtegetésére.

Az érzelem és indoka.

Az érzelem indokául szolgálnak a tudat előtt megjelenő képek, amelyeket két csoportra osztunk: érzetek és képzetek. Ezek mint az érzelem indokai minden érzelemmel szükségképpen velejárnak, ami, amint már láttuk, sok kutatót megtévesztett és arra a hibás következtetésre vezetett, hogy az érzelem és indoka nem két különböző lelki folyamat, hanem az előbbi az utóbbiból ered. Mi az érzelmet önálló folyamatnak mondottuk, ami most azt a feladatot rója reánk, hogy az érzelem és indoka különállóságát- és mégis szükségképpeni összetartozóságát felmutassuk.

1. *Az érzet és az érzelem.*

A közös vonások felmutatását elmellőzve, egyenesen a *különbözőségükre* térhetünk. A különbözőséget megtaláljuk: *a*) az eredetben, *b*) a tartalomban és *c*) a tulajdonságokban.

a) Az érzet eredetét mindig egy ingernek köszönheti, amely a neménből indul ki, de aszerint, hogy kiindulási pontja a külvilágban vagy a mi testünkben található-é fel, két csoportba osztjuk az érzeteket: peripherikus és centralis inger által keltett érzetek. Jelen tárgyalásunk szempontjából ez a megkülönböztetés nem nagy értékkel bír. Reánk nézve most csak az a fontos, hogy az érzet forrása mindig a nemén, amely az énnel szemben tárgy.

Az érzelem azonban az én ingereltetéséből származik. Az én pedig a neménnel szemben alany.

b) A tartalombeli különbözőség a forrás különbözőségére mutat vissza, s így a fenntieknek a kiegészítése.

Általánosságban véve az érzet tartalmát valamely tárgy adja meg (objectivitas). Mindig valamely új tartalmat hoz a tudatba, míg az érzelem a subjectumra vonatkozóan (subjectivitas) a tudatot új tartalmakkal nem gazdagítja. Ebből következik az érzetnek az éntől-, az érzelemnek a neméntől való viszonylagos függetlensége.

Részleteiben e tartalmi különbség az érzetek sokféleségében és az érzelmek egységességében nyilatkozik.

A nemén sokfélesége következtében az érzeteket a disparátság jellemzi. Értjük ez alatt azt, hogy az érzékszervek és velük az érzetek nem egy, hanem több rendszerbe tartoznak, amelyek egymástól átmenet nélkül el vannak különítve. A fül csak hallási, a szem csak látási érzeteket szolgáltat. E különállóság átmenetnélküliségének kifejezése a specifica energia törvénye, amely szerint a különböző érzékszervek mindenféle ingert specificus természetüknek megfelelőleg fognak fel. Pld. a szem nemcsak a fény, de a mechanikus stb. hatásokat is mint fényadatokat viszi be a központba. E tétel bizonyításra nem szorul, mert mindnyájunk előtt ismeretes tény, hogy a szem megütése, mint fény-, a fül megütése mint hangadat jelentkezik a tudat előtt, dacára annak, hogy e hatást ugyanakkor felfogó tapintási, izom stb. érzékek egész világosan tudósítanak arról, hogy az illető inger mechanikus volt. Tehát az egyik érzékből a másikba nincsen átmenet.

Ezzel szemben az érzelem az én egysége következtében mindig egységes. Bárhonnan jövő és bármiféle tartalmú érzet legyen is az indoka: az érzelem csak kellemes vagy kellemetlen lehet. Az érzelem önmagában, elvonatkoztatva attól a tárgyi tartalomtól, amire vonatkozik, mindig azonos; nem lehet más tartalma, mint a kellemes vagy kellemetlen.

c) Az e pont alá foglalható különbségek az intensitásra és qualitásra vonatkoznak.

Az érzet intensitását, ha schematikuson akarnók ábrázolni, egy egyszerű egyenest kapnánk. Egy bizonyos pontból kiindulva emelkedik az intesitása bizonyos maximumig, mindaddig, amíg az inger erőfoka nő, ellenkező esetben sülyed az intensitása, míg eléri a minimumot. Más eshetőség nincs.

Az érzelem intensitása két ellentétes irányba haladhat: a kellemes a kellemetlen irányába. Mind a kettő bír minimummal és maximummal, úgy, hogy akár a kellemes, akár

a kellemetlen iránya önmagában hasonló az érzet intensitás irányához. A kellemes-kellemetlen az érzelemnek együvé tartozó és mégis külön irányait adják. Egymáshoz tartoznak, mert az érzelem az egyikből a másikba átléphet. A kellemes irányához tartozó érzelem intensitásban növekedvén egy bizonyos maximumot ér el. Ha aztán az intensitás még emelkedik, az érzelem átmegy a kellemetlenbe és haladhat egészen annak a maximumáig. Ez bizonyítja a kettőnek összetartózását. De a kettőnek különállósága is tény, mert a kellemetlen irányában haladó érzelem soha sem léphet át a kellemesbe. A kellemes irányából a kellemetlenbe az intensitás növekedése miatt átlépett érzelem elérve egy bizonyos fokot, ha az inger megszűnik, erejéből veszít és lassan-lassan sülyed lefelé, amíg eléri a kellemetlen minimumnál. Ha az erővesztés tovább is halad, az érzelem megszűnik. Ha az intensitás csak egy irányú lenne, akkor az kellett volna, hogy következzék, hogy a csupán csak az erőfok által kellemetlenné lett érzelem, az erőfok sülyedésével a kellemetlen minimumának elhagyása után, ismét visszatérjen a kellemesbe, és pedig annak maximumát érje el. Ez pedig a tapasztalat szerint soha sem történik. Tehát az érzelem intensitásának kettős iránya tény, s mint ilyen bizonyító az érzelem és érzet különbözőségének kérdésében.

A kellemes-kellemetlent, mint az érzelem qualitásbeli, tartalmi meghatározottságát fogtuk fel. E kettő egymással ellentétes. Ellenben az érzetek a qualitásban nem ellentétességet, hanem csak különbséget mutatnak. Nem szabad szem elől tévesztenünk az érzetek különböző csoportjait s azért eleve figyelmeznünk kell arra, hogy itt csak egy érzékszerv érzeteiről beszélünk, mert az érzékek disparátságuk miatt a qualitás szempontjából egységes összehasonlításra nem adnak alkalmat. „Általánosságban az érzetqualitások a legnagyobb különbség, az érzelemqualitások a legnagyobb ellentét által vannak határolva.“ [1] Ez világosan látható, ha egy olyan érzel-

[1] Wundt: Grundriss der Psychologie. 40. l.

met veszünk szemügyre, amely egy érzetet kisér; pld. egy magas vagy mély hang, egy világos és sötét szín, egymástól csak különböznek, míg a velük összekapcsolt érzelmek ellentétesek.

Az érzet az érzelem indoka lévén, a kettő egymással a legszorosabb kapcsolatban van. *Egymáshoz való viszonyukat* a qualitas, intensitás és az időtartam szempontjából vesszük vizsgálat alá.

Az érzet qualitása (édes-, keserü íz, magas-, mély hang, fehér-, fekete szín) az érzelmet qualitásbelileg határozza meg, vagyis a kellemes kellemetlen irányban. A qualitásbeli különbségek egy érzék adatainak határain belül más meghatározottságát az érzelemnek nem hívhatják elő, de már a különböző érzékek adatai egymáshoz viszonyítva bizonyos intensitásbeli különbözőséget is hoznak létre az érzelmekben. Értjük alatta azt, hogy a különböző érzékek utján közvetített ingerekre az Én különböző erővel reagál. Pld. a bőrérzeteket rendesen intensivebb érzelem kiséri, mint a hallási érzeteket.

Az érzet intensitása elsősorban intensitásbelileg, másodsorban azonban qualitásilag is meghatározza az érzelmet. Az első eset annyira világos, hogy nem is fejtegetjük bővebben. Ez a normális intensitású érzeteknek az esete. Itt az érzelem qualitására nézve az érzet qualitása a döntő. Ha azonban az érzet intensitása egy bizonyos maximumon felül emelkedik, qualitásbelileg is meghatározza az érzelmet.[1] Gondoljunk pld. egy illatra, amely normális körülmények között kellemes érzelmet kelt. Ha intensitása igen nagy, erőteljes kellemetlen érzelmet hívhat elő.

Az érzet időtartama elsősorban időileg, másodsorban intensitás-, harmadszor qualitásbelileg határozza meg az érzelmet. Első állításunkra felesleges több szót pazarolni. Az érzelem erőfoka és qualitása annyiban függ az érzet időtartamától, amennyiben az időtartam bizonyos maximumon

[1] Intensitás helyett sokan világosságról beszélnek. Mások az intensitást és a világosságot is felveszik.

túlhalad. Amíg az időtartam e maximumot el nem éri, az érzelem intensitása és qualitása az inger intensitásától és qualitásától függ. E maximumot túllépve a kellemes érzelem veszít erejéből, az az letompul, s e letompulás annyira haladhat, hogy qualitásbeli változás jön létre, amennyiben a kellemes kellemetlenné válik. A kellemetlen érzelem intensitása az időtartam következtében csökkenhet vagy növekedhetik. Az első eset rendesen a kevésbbé intensiv érzetek által keltett kellemetlen érzelmeknél fordulhat elő és egészen hasonló ahhoz a folyamathoz, amelyet a kellemes érzelmeknél tapasztaltunk, azzal a különbséggel, hogy ez soha sem mehet át a kellemesbe. Az intensitás növekedése a nagyobb erőfokú ingerek által előhozott kellemetlen érzelmeknél fordul elő.

2. A képzet és az érzelem.

Minthogy nem feladatunk az érzetek és képzetek különbözőségét, egymáshoz való viszonyát stb. fejtegetni, megelégedünk annak megállapításával, hogy képzeteknek nevezzük a reprodukált érzeteket. Tehát a képzetek (elvben) tartalmilag nem különböznek az érzetektől, amennyiben összes tartalmukat az érzékek adatai szolgáltatják.

A reprodukált képeknek az érzelmekhez való viszonya megoldhatatlan azok számára, akik az érzelmet a képekhez tartozónak mondják vagy az énen kivül valami más lelki vagy testi tevékenységből magyarázzák. Nekünk azonban e kérdés nem okoz különösebb nehézséget. Világos dolog, hogy a képzetek ugyanazon törvényeknek vannak alávetve, mint az érzetek. A kettő közötti különbség csak abban áll, hogy a képzetek rendesen tökéletlenebbek, intensitásukból veszítenek és bizonyos átformálódásoknak vannak alávetve. Ha ezeket a különbségeket szemelőtt tartjuk, akkor nincs okunk e kérdésnél tovább időzni. A feléledett képek az énnel viszonyba kerülve, ha csak valami lényeges elváltozást nem szenvednek, ugyanolyan érzelmeket hívnak elő, mint akkor, amikor érzéki képek hatottak.

Sok vitára ad alkalmat az a kérdés, hogy a feléledt

képpel együtt a vele egykor kapcsolatos érzelmi állapotot is reprodukáljuk-é? Véleményünk szerint a kérdés megoldása a következő: a nem-én ingereltetését követő érzelem nem azonos azzal az érzelmi állapottal, amely az illető érzetről alkotott képzetet kiséri. Két egészen különböző érzelemmel van dolgunk, mert az én két külön reactiojának az eredményei. Ugyanis az érzelem mint az én önállításának módosulata azt fejezi ki, hogy az én jelen pillanatban miként érezi magát. Az érzelem a kép és én közötti viszonynak a kifejezője. Mihelyt a kép eltüntével e viszony megszünt, szó sem lehet többé érzelemről. Az érzelem csak a viszonynak a kifejezője, s így nem lesz a kép sajátjává. Ha aztán a kép bizonyos — ide nem tartozó — körülmények következtében az én előtt újra megjelenik, az én vele szemben újolag foglal állást, egy egészen új viszony jön létre s ennek kifejezéseképpen egészen új érzelem.

E felfogásnak ellenmondani látszik az a tapasztalat, hogy a múlt érzelmei emlékezésünknek tárgyai lehetnek. Azonban az ellenmondás csak látszólagos. Mert az emlékezet tárgyát képező érzelmek már nem érzelmek, hanem a múlt érzelmeiről való képek. Mert az én előtt, nemcsak a nemén ingereltetései jelennek meg képek alakjában. Az én saját tevékenységeit is szembesítheti magával, alkothat róla képeket. Ezek a képek általában ugyanazon törvényeket követik, mint a többiek, s így éppen úgy fel is éledhetnek.[1] Hogy ezek tényleg képek és nem érzelmek, bizonyítja az, hogy e képek

[1] Azonban, hogy valamely érzelmi állapot, mint kép emlékezetünkben feleledhessen, ahhoz szükséges az, hogy a neki egykor indokául szolgáló képek is reprodukáltassanak. Hiába koncentrálom minden erőmet arra, hogy pld. az örömérzetet felidézzem magamban, eredménytelen lesz erőlkedésem mindaddig, míg az örömnek egy konkrét esetét nem reprodukálhatom, tehát mindaddig, amíg egy olyan kép vagy képcsoport fel nem éled, amely az öröm érzelmét egykor előhívta. Megeshetik az is, hogy a reprodukált kép valódi érzelmi állapotot kelt, de ehhez a reproduktiónak nagy ereje és teljessége és a lelkiállapotnak bizonyos disponáltsága szükséges.

az énnel viszonyba kerülve megfelelő körülmények között éppen úgy érzelmi meghatározottságot nyernek, mint a többi képek és ők is éppen úgy különböznek a kisérő érzelemtől, mint a többi képek. Természetesen nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a szembesítés a figyelem munkája, s így nem lehet a lelki aktusokat oly pontosan fixirozni, mint a tárgyakat, mert a figyelem objectivizáló hatása elnyomja a subjectiv állapotokat, minek következtében minden érzelmi állapotnak legnagyobb ellensége a figyelem. Tapasztalhatjuk, hogy a legerősebb indulat is, mihelyt sikerült figyelmünket reáfordítani, gyorsan veszíti erejét egészen a megsemmisülésig. Ezért az érzelem-képek — ha szabad ezeket így neveznem — mindig homályosak és erőtlenek, mivel éppen a figyelemhez való viszonyuk miatt nehezen fixirozhatóak. De ennek dacára is félreismerhetetlen objectiv voltuk. Tehát az érzelmek nem lehetnek az emlékezetnek tárgyai, hanem csak a róluk alkotott képek.

A reprodukált képek és az érzelem viszonyára nézve még egyet jegyzünk meg. Ismeretes dolog, hogy vannak olyan képek is, amelyek eredetileg érzelmi meghatározottsággal jártak, s mégis feléledésük alkalmával az énre nézve közönyösök. A lelki folyamatok életjelenségek. Az élet pedig nem játék, és így elhamarkodva ítélnénk a feléledésük után érzelmi meghatározottság nélkül maradó képekről, ha azt állítanók, hogy az öntétre való jelentőségüket elveszítették. Mert ebben az esetben nem kerülhetnének újólag a tudat elé. A feléledés ténye a jelentőség meglétének a bizonyítéka. Tehát azt kell mondanunk, hogy ezek a képek a feléledés után az öntétre nézve oly csekély jelentőséggel bírnak vagy (és ez a gyakoribb eset) más egyidejű képeknek nagyobb jelentősége erejüket annyira letompította, hogy az én önállításában észrevehető módosítást nem hozhatnak létre.

3. *Az érzelemnek és indokának összetartozósága.*

Miután kimutattuk a kép (érzet és képzet) és érzelem különállóságát és egymásra való vonatkozását, az a kérdés

merül föl, hogy a kettőnek önállósága és mégis összetartozósága nem ellenmondó-é és miként érthető meg?

Az öntudatnak, amint már neve is mutatja, nincsen más tartalma, mint az önmagáról való tudás; az én = én. Az énnek ebből az önmagába zárkozott természetéből következik, hogy összes működése mindaddig, amíg őt a maga elvontságában szemléljük, csak önmagának állításában merül ki. De az én ebben az isoláltságában csak mint gondolati valóság létezik, amely értelmet és életet csak amaz egységben nyer, amelyet az öntét határain belül a neménnel való szoros kapcsolatában találtunk. Az én és nemén mint az öntétnek alkotó részei elválaszthatatlanúl összetartoznak; az egység keretein belül azonban a részek viszonylagos önállósággal bírnak. Ennek az önállóságnak az eredménye a képeknek, mint a nemén tevékenységeiről szóló jegyeknek és az érzelmeknek, mint az én functióinak különállósága; az én és nemén egységéből pedig a képek és érzelmek szoros összetartozóságát érthetjük meg. A nemén hatásaitól mentes én működésének egyetlen formája az önállítás, amely érzelemnek nem nevezhető mert hiányzik belőle az érzelemnek tartalmát képező kellemes-kellemetlen. Azonban az én az öntét egységének vaskényszere alatt nem zárkozhatik el a nemén hatásai elől, amely hatások előtte a képek alakjában jelennek meg. A nemén adatai az én működésére zavarlólag, módosítólag hatnak, s az énnek ezt a nemén behatása alatt módosult önállítását nevezzük érzelemnek. Kép és érzelem tehát szoros viszonyban állanak. „A kép az érzés indoka".[1] E megállapításunk helyességét sokan kétségbe vonják a tapasztalat ama tényei alapján, hogy igen gyakran az érzelem nem mint a képek kisérője, hanem mint önálló folyamat csak önmagára jelentkezik az önmegfigyelés előtt. E megfigyelés igaz voltát tagadnunk nem lehet. De okunk sincsen reá. Mert bár megeshetik az, hogy mi csak a képet vagy érzel-

[1] Böhm: Tapasztalati lélektan. 59. l.

met vesszük észre, de ez nem jelenti azt, hogy a mi felfogásunk helytelen, mert ennek oka az, hogy az egyik folyamat nagyobb ereje vagy más egyéb körülmények miatt, a másikat figyelmen kívül hagytuk.[1] Különösen tiltakoznunk kell minden olyan kisérlet ellen, amely az érzelem önállósága érdekében tagadja, hogy az érzelem szükségképpen a képekhez lenne kapcsolódva. Akik ezt, a mienkkel lényegesen ellenkező felfogást vallják, az érzelmi tonus ugynevezett „eltolódására“ hivatkoznak. Ez a jelenség abban állana, hogy egy érzelmi meghatározottság egyik képről lassanként a másikra mintegy átruházódik, áttolódik.[2] Minthogy ennek lehetősége azt tételezi fel, hogy az illető érzelem attól a képtől, amelyhez eredetileg kapcsolódott, elkülönödhetik, azaz mint önálló jelenség önmagában létezhetik, ha igaznak bizonyulna, egész felfogásunknak helyesbítésére kényszerítene. Úgy tetszik, hogy ennek az állításnak hamis volta hosszasabb levezetés nélkül is megállapítható, mert azt tételezi fel, hogy a lelki folyamatok a lélekben készen levő, adott képességek, amelyeknek létezéséről azonban csak tevékenységük pillanatában szerzünk tudomást. Hogy e feltevés helytelen, nem kell bizonyítanunk. És ennek elvetése után is megtudjuk érteni az „eltolódás“ tüneményét és pedig anélkül, hogy ellenmondásokba keverednénk. Mindenütt, ahol a helytelen megfigyelés ilyen eltolódást lát, nem egy és ugyanazon érzelemről van szó. Pld. egy képet kellemes érzés kisér és a kép tovatünése, mással való felváltatása után is ez az érzelmi meghatározottság megmaradni látszik. Legtöbbször a fösvény példájára hivatkoznak. A fösvénynek először a pénz mint eszköz kedves, majd a pénz eszközi jelentőségének helyét elfoglalja a pénz, mint öncél. Bár lényegileg ugyanazon érzéssel találkozunk a második képzetnél is, mégis ez a második érzelmi állapot egy egészen új reactiója az énnek.

[1] Scripture: Vorstellung und Gefühl.

[2] Lehmann: Die Hauptgesetze des menschlischen Gefüheslebens. 268. l.

Az első és második érzelem azonosítása könnyen megtörténhetik, mert 1. az érzelemnek egyetlen tartalma a kellemes-kellemetlen, és mivel 2. a képek és ezzel kapcsolatosan az érzelmek váltakozása oly gyorsan megy végbe, hogy a két hasonló érzés egynek tetszik.

4. *Az érzelem hatása motivumaira.*

Félreismernők az érzelem természetét, ha teljes passivitásra kárhoztatva úgy fognók fel, mint a lelkiéletnek a hőmérőjét, amely a különböző hatásokra csak reagál és reagál a végtelenig, de ömaga nem hathat vissza.

Minthogy az érzelem azt fejezi ki, hogy az én miként foglalt állást a reátörténő hatásokkal szemben, természetesen a neki motivummal szolgáló elemekre csak nagyon korlátolt mértékben hathat vissza. De a már egyszer meglevő érzelmi állapot a később jövő benyomásokat jelentősen meghatározza. Bmennyiben ezek a hatások az érzékeken által jönnek, az érzelem befolyása nagyon minimális lesz. De e hatás lehetőségét tagadni nem szabad. Kellemes benyomásra következő kellemetlen intensivebbnek tetszik, mint a kellemetlenre következő. Továbbá, ha jó hangulatban vagyok, az olyan benyomások is, amelyek máskor közömbösek voltak, kellemes érzelmi vonást nyerni látszanak. És megfordítva. — Erős érzelmi megindultságban meglehetősen erős külső hatások észrevételenek maradhatnak.

Sokkal nagyobb hatással bír azonban az érzelem a képek reproduktiojára. Igen gyakran egyenesen oka a felelédésnek. Ha örömöm van, azok a képek élednek fel legkönnyebben, amelyek hasonló érzelmi színezettel bírtak. S így az érzelem a képek kapcsolódásainak az emlékezésnek, a phantasiának egy jelentős alkotó részévé lesz. Az érzelemnek e szerepére vonatkozólag könnyű magyarázatot adni, ha a figyelemhez való viszonyára tekintünk. A figyelemnek előfeltétele az érdeklődés, az érdeklődésnek pedig érzelmi alapjai vannak. A gondolkozásnak alapját képező reproductio a figyelem által van meghatározva, amennyiben minél intensivebb figye-

lemmel kisérünk valamely észrevételt, annál hivebben tudjuk a szerzett képeket reprodukálni. Így teljesen érthető, ha az érzelmet az erőteljes emlékezés fontos alkotó részének mondjuk. Pld. vannak emberek, akik a hallási, mások a látási stb. adatokat más egyéb adatokkal szemben feltűnő könnyen és hiven tudják reprodukálni. Az illető érzékszerv fejlettsége és a figyelem koncentrálása ennek legközvetlenebb oka, de az érzelmeknek is szerepe van itt, amennyiben azok az adatok reprodukáltatnak hivebben, amelyekkel szemben nemcsak érzékileg, de érzelmileg is érzékenyebbek vagyunk. A reproductio különböző tipusai érthetetlenek maradnak, ha az érzelmi oldalt figyelmen kívül hagyjuk.

Az érzelem és forrása.

A képet és érzelmet az előzőkben különválasztottuk, ami annak a következménye, hogy az érzelemnek más forrása van, mint a képnek.

Elfogadtuk Böhmnek azon felfogását, hogy az érzelem forrása az én. Hogy melyek azok az okok, amelyeknek következtében az érzelmet az én functiójából vezetjük le, és hogy az én functiójában miféle változások felelnek meg az érzelem különböző qualitásainak, részletesebben nem fejtegetjük; részint, mert amúgy is csak Böhm szavait kellene, hogy ismételjük,[1] részint, mert e theoratikus fejtegetések túlhaladják tárgyalásunk körét. Vagyis nem arról lesz itt szó, miért és miképpen forrása az én az érzelemnek, hanem annak kifejtését kiséreljük meg, mennyiben érthetjük meg az énből az érzelemnek sajátságait?

A kellemes-kellemetlen, az ellentétesség és subjectivitás fogják tárgyalásunk anyagát képezni.

Amint láttuk, az, hogy valamely érzelem kellemes vagy kellemetlen, magyarázatát első sorban a neki motivumul

[1] L. Az Ember és Világa II. k.: A szellem élete. 52. §. 288. l.

szolgáló képben találja. Általában megállapíthatjuk, hogy a milyen az inger, olyan a reactió is. „A fájdalom megszüntetése nem az én kényétől függ; valamint végzetszerüen belesodortatik a fájdalomba, úgy végzetszerüen . . . fel is szabadul belőle.“ [1] Tehát végzetszerüen sodortatik a fájdalomba, vagyis nem az ő önkényétől függ, hogy valamely ingert kellemetlennek vagy kellemesnek bélyegezzen, Ha ingereltetik az én, reagálni kénytelen, s e reactió milyenségét első sorban az inger természete szabja meg. Az én szerepe e tekintetben nagyon is szenvedőleges. Tehát mondhatjuk, hogy az érzelem qualitásbeli meghatározottsága a motivumától függ.

De az én e passivitása nem megy a végtelenig. Megesik az, hogy az eredetileg kellemes inger kellemetlen érzelmet kelt, és hogy az inger érzelmi meghatározottság nélkül marad. Bár az ilyen eseteknél magában az ingerben is bizonyos elváltozásokat tapasztalhatunk, mégis ezeknek magyarázatát inkább az énben kell hogy keressük. Hogy a kellemes inger intensitásának vagy időtartamának bizonyos maximumon felül való emelkedése kellemetlen érzelmet kelt, ismeretes. E két eset közűl az elsőben még mindig azt mondhatjuk, hogy az érzelem milyenségére nézve a motivum a fontos, mert az az indok intensitásbeli maximumán túl az érzelem mindig kellemetlen lesz.

De már a második esetben a változás okát az énben kell keresni. Mert az indok változatlan maradt, csak az időtartam hosszabbodott meg. Pld. egy eredetileg kellemesen ható hangnak a hosszantartó, változatlan zugása azt eredményezi, hogy a kellemes érzés fokonként letompul és végre át is léphet a kellemetlenbe. Vagy egy kellemetlen érzés veszíthet kellemetlenségéből az időtartam megnyulása következtében beálló megszokás folytán, sőt meglehetősen intensiv érzések lehetnek teljesen közönyösökké, szóval érzelmi meghatározottság nélkül maradhatnak a képek.

[1] Böhm: l. m. 53. §. 295. l.

E tények, valamint az a tapasztalat, hogy a szélsőségeket kivéve az önmagukban véve kellemetlen érzelmeket keltő motivumok bizonyos körülmények között vagy bizonyos kapcsolatuk mellett nemcsak hogy közönyösök, de kellemes hatásuak lehetnek, továbbá az, hogy a reactió nagysága nem mindig függ az inger erejétől (csekély inger nagy reactiót válthat ki és megfordítva), méltán vezethet minket annak a meggondolására, hogy vajjon az előzőkben, amikor az érzelem milyenségének meghatározására nézve a motivumoknak oly nagy szerepet juttattunk, nem mentünk-é túlzásba, sőt nem kerültünk-é a valósággal ellentétbe? Vajjon nem a megszokásnak-é az eredménye, hogy e motivumok között vannak kellemes és kellemetlen érzelmet ébresztőek? Nem az atyák tapasztalataiból leszűrődött öröksége-é ez a fiaknak? Ha Herbert Spencer eme evolutiós elméletének, csak némi tekintetben is igaza van, mindjárt a motivumoknak fentvázolt szerepe kevesebb értékkel fog bírni. Nem célunk e fejlődés elméletét vizsgálni, de nekünk úgy tetszik, hogy Herbert Spencernek e tekintetben több igaza van, mint támadóinak.

Brentano, amikor az érzelem jellemzőjét a kellemes-kellemetlenben találta, megjegyzi, hogy ez nem jelenti azt, „dass in den Phänomenen dieser Classe Güte einem als-gut-Genehmen, oder Schlechtigkeit einem als-schlecht-Ungehnemen zugeschrieben werde, vielmehr bedeuten auch sie eine besondere Weise der Beziehung der psychischen Thätigkeit auf einen Inhalt.“ [1] E megjegyzésben nagyon frappánson van kifejezve az az álláspont, amelyet mi is elfoglalunk.

Az, amit eddig az érzelem forrása és indoka egymáshoz és az érzelemhez való viszonyára nézve mondottunk, bizonyos ellenmondásokat tartalmaz. Először levezettük az érzelem sajátságait a motivumból, azután a forrásból. Természetesen a valóságban ez ellenmondás nincs meg. A mi

[1] Psychologie etc. 313. l.

fejtegetéseinkben azonban ez az ellenmondás szükségképpeni, mert a valóságban soha felbontva nem jelentkező egységet mi részeire bontva tárgyaltuk. Miként az indok, szülőok és okozat csak a maguk egységében érthető meg, úgy a kép, én és érzelem is.

Az érzelem ellentétességének okát csak az én működéséből lehet megérteni, mivel a képek csak fokozati különbséget mutatnak, de nem ellentétet. Az érzelem ellentétességének magyarázatát legkönnyebben úgy találjuk meg, ha arra gondolunk, hogy mit jelent az érzelem az öntét egészében?[1] a kellemes kielégedést, a kellemetlen hiányt.

Azt állítottuk, hogy a kellemes a kellemetlenbe átmehet és most kiderült, hogy jelentésük között óriási a különbség. E két állításunk között ellenmondás van. Tekintettel azonban arra, hogy a kellemetlen soha nem lehet kellemessé, az ellenmondás csak látszólagos. A sok a jóból is megárt, mondja a közmondás; ennél világosabb magyarázatát nem tudjuk adni annak, hogy miként lehet a kielégedés hiánnyá, vagyis a kellemes kellemetlenné. Az érzelem letompulása bővebb magyarázatra nem szorul, a lelki életben mindenütt találhatunk ehhez hasonló jelenséget.

Bár szorosan nem tartozik ide, mégis a teljesség kedvéért felelnünk kell arra a kérdésre: a kellemes és kellemetlen között van-é egy közönyös érzelmi állapot? Lipps Th. a kellemes és kellemetlen közé felvesz egy közömbös állapotot, amely a kellemes-kellemetlen hiányával nem azonosítható. Ezen a közömbös ponton kell áthaladniok az érzelmeknek, hogy kellemesből kellemetlenné válhassanak. Wundt is azt mondja, hogy az érzelem az ellentétébe fokozatosan egy nullponton megy keresztül és éppen ez bizonyítja az ellentétességét. Lehmann A. felfogása szerint a kellemes a kellemetlenbe nem egy nullponton, nem is egyszerre megy által. Hanem a kellemetlen vonások már korán, még a kellemes

[1] Lásd: Az érzelem jelentése c. alatt 81. l.

stadiumában fellépnek és kisérik észrevétlenül az eredeti érzelmet, míg egyszer aztán oly erőre kapnak, hogy az eredetieket elnyomva, ők lesznek urrá. Mi csak ezt a momentumot vesszük észre, tehát egy hosszú processusnak a befejező stadiumát.

Hogy a kellemes és kellemetlen között lehet egy közömbös pont, abban nincs okunk kételkedni. Azonban, ha az érzelem egyetlen tartalma a kellemes vagy kellemetlen állapot, akkor abból szükségképpen következik, hogy érzelemről csak ott lehet szó, ahol ez a tartalmi meghatározottság megtalálható. Tehát az érzelemben a kellemes-kellemetlen hiánya soha sem konstatálható, egy ilyen pontnak az érzelembe való felvétele következetlenség és önmagának ellentmondó.

Az érzelem subjectivitása kétségkivül egyedül csak az énből magyarázható, mert subjectivitás = a subjechumhoz tartozás. Ennek fejtegetése és részletezése teljesen felesleges és hiábavaló időpazarlás lenne.

Az érzelmek egymáshoz való viszonya.

A lelki élet gazdag változatossága és összefüggő egysége miatt azok az esetek, amelyekről eddig beszéltünk, soha nem jönnek elő. Mert mi csak arról szólottunk, hogy mi történik akkor, ha egy kép kerül az alany elé. Próbáljuk meg most a száraz abstractio segélyével nyert eredmények szem előtt tartása mellett kissé közelebb menni a való élethez.

A nem én sokféle érdekeltsége, a külvilág ezernyi hatása következtében normális körülmények között egyidejüleg többféle inger hat mireánk úgy a centrumból, mint a peripheriákról és a képek feléledése is szakadatlanul tart. Ismeretes, hogy ekként egyszerre több kép kerülhet az énnel viszonyba. Az a kérdés tehát, hogy az énnek, mint érző subjectumnak e képekkel szemben való állásfoglalása miként történik? Egy-

szerre-é, vagy mindenikkel szemben külön-külön, egymás után? A tapasztalat alapján az utóbbi feltevést elejtjük. Az én rendes körülmények között az egyidejüleg eléje kerülő képekkel szemben egyidejüleg foglal állást. A második kérdésre, amelyik most vetődik fel, már nehezebb felelni. Vajjon az én ezen reactiója egységes-é, azaz a több képre egy reactioval felel-é vagy pedig mindenikre külön-külön, de egyidejüleg reagál? Tekintettel az érzelmi állapotok egységes voltára és az úgynevezett vegyes érzelmekre, mind a két feltevést lehetségesnek kell tartanunk. Az így felbukkanó ellenmondásokat csak úgy kerülhetjük ki, ha úgy az énnek, mint a képeknek a természetére figyelünk. Az érzelmi állapot egységes voltát az én egységének, vegyes voltát pedig a képek különbözőségének tulajdonítjuk. Amennyiben a képek az öntétre való vonatkozásuk következtében egymással ellentétesek, vagy legalább is egymással kapcsolatba nem hozhatóak, az én kénytelen a képek természetének megfelelőleg egyidejünek több reactiót fejteni ki, amely reactiokban kifejtett tevékenysége a képek különböző jelentése szerint különböző módosulásokat szenved. Igy állanak elő a vegyes érzelmek, amelyek „az öntudatnak egyidejü, de ellentétes megindításából erednek.“ [1] Ezeknek egymáshoz való viszonya adja az egyidejű érzelmek kontrastját. Hogy a kérdés tulságosan ne komplikálódjék, csak két ellentétes képet veszünk fel: az egyik kellemes, a másik kellemetlen érzelmet idéz elő. A lelki élet egységénél fogva e két érzelmi állapot egymással viszonyba kerül s ennek következtében hatnak egymásra. Hogy e hatás módosító befolyását megérthessük: tekintsünk az említett érzelmi állapotok intensitására és az öntéthez való viszonyára. A nagyon erős érzelem a gyengét eltakarja. Természetesen ez a gyengébb érzelem sem vesz el nyomtalanul, mert bizonyos, ha sokszor észrevehetetlen mértékben is, befolyásolja az erősebbet. Feltünő az a tapasztalat, hogy a gyenge kelle-

[1] Böhm: Tapasztalati lélektan. III. kiadás, 59. l.

metlen érzelem az erősebb kellemest észrevehetőbben befolyásolja, mint megfordítva. Ennek okát abban találom, hogy az öntétnek első feladata az önmegtartás és csak azontúl jön tekintetben az önkifejtés. Természetes tehát, hogy a kellemetlen érzelem kisebb intensitás mellett is jelentésének nagyobb fontossága miatt jobban érvényesül.

Az érzelmek egymáshoz való viszonyának van egy másik esete is, amikor nem egyidejü, hanem successiv érzelmek hatnak egymásra. A lelkiéletben az egyes jelenségek nemcsak a velük egyidejüekkel, hanem a közvetlen előttük lefolytakkal is kapcsolatban vannak. E kapcsolat sem maradhat nyomok nélkül. Természetesen, mivel mindig a jelen hatásai a legerőteljesebbek, az elmultak befolyása nem olyan nagy, mint az egyidejü érzelmeknél és egészen más törvényeket követ. A lelki folyamatok életjelenségek, valóságok, amelyek soha sem tünnek el nyomtalanul, amennyiben tovatünésük után is visszahatnak, a tudatot bizonyos mértékben disponálják. A lélek egy nagyon finom műszer, amelyet a különböző hatások nagyon hamar működésbe, mozgásba hoznak. Mikor már e mozgás okául szolgáló hatás tovatünt is, a mozgás hullámai még mindig nem csendesedtek el. Amikor az egymásután következő érzelmi állapotok viszonyáról beszélünk, akkor tulajdonképpen nem két érzelmi állapotról van szó, hanem a léleknek egy tovahaladt érzelmi állapot által való disponáltságáról és egy jelenlevő érzelemről beszélünk. Ez magyarázza, hogy e viszonynak törvényei mások, mint a vegyesérzelmeké. Ugyanazon intensitásu kellemetlen erősebbnek tetszik, ha kellemes, gyengébbnek, ha kellemetlen érzelmi állapot volt a megelőzője. Ugyanazon kellemes intensivebb, ha kellemetlen, mintha kellemes érzelmet követ.

Az érzelmek csoportosítása.

Az előzőkben a kellemes és kellemetlen érzelmi állapot törvényeit fejtegettük. Az érzelmet teljesen azonosítottuk a

kellemes-kellemetlennel, mert úgy találtuk, hogy ez képezi minden érzelemnek egyetlen tartalmát. Ezzel hallgatólagosan az érzelmek csoportosítását is megadtuk. Oly világos ez ami állásfoglalásunk, hogy minden tétovázás nélkül egyszerüen tovább mehetnénk, ha az a látszólagos ellentét, amely ami felfogásunk és másoknak az érzelmek csoportosítására fordított hosszas fáradozása között fennáll, megállásra nem kényszerítene. Ez az ellentét abban áll, hogy míg mi csak a kellemes és kellemetlen két osztályát vesszük fel, addig mások a fő- és alcsoportok egész seregét különböztetik meg. Az ellentét azonban csak látszólagos. Mert tartalmi szempontból csak kellemes és kellemetlenről lehet szó. Ha jól- és rosszulesésről, ha tetszés- és nemtetszésről, ha szeretet- és gyülöletről beszélünk is, mindezekkel csak a kellemest és kellemetlent jelöljük. Ezt csaknem mindenki elismeri és így ha több csoportot vesznek is fel, nem foglalnak állást velünk szemben, mert a további osztályozás más szempontból történik, és pedig vagy az érzelem indokául szolgáló képek szempontjából vagy formai tekintetben.

Az érzelmeknek az indok szempontjából való csoportosítása ellen nincsen semmi kifogásunk, mert nem tagadjuk azt, hogy az érzelmek, mint az én és kép közötti viszony kifejezői, a képek által lényegesen meg vannak határozva. De ennek elismerése mellett is megengedhetőnek tartjuk azt, hogy az érzelmeknek indokuk szempontjából való csoportosítását elmellőzzük, mert véleményünk szerint az ezzel való bibelődés egy lépéssel sem visz közelebb az érzelem lényegének és természetének megértéséhez. Nem célunk az érzelmeket a maguk sokféleségében felmutatni, mert mi csak „az érzelem"-ről akarunk beszélni s így bár az érzelmek sokféleségét elismerjük, a részletek fejtegetése és csoportosítása alól felmentettnek érezzük magunkat. Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy a részletkérdések fejtegetése érdektelen és értéktelen lenne mert nagyon jól tudjuk, hogy az általános törvény csak akkor nyer feltétlen jelleget, ha a részletekre alkalmazva is

beigazolást nyert. E dolgozatnak keretei azonban megkötik kezünket. De, hogy a szűk keretekre való hivatkozás nehogy a nehézségek előtti meghátrálásnak és felelősség előli kitérésnek tünjék fel, jelezzük, hogy az érzelmek ily szempontból való felosztására nézve teljesen osztjuk Böhm Károlynak a felfogását.[1]

Az érzelmeknek formai szempontból való osztályozása már sokkal általánosabb jellegü. Nem térhetünk ki tehát előle. Az érzelem intensitása és időtartama lesz ennek a csoportosításnak az alapja. Az érzelem- és nem az érzelem indokának intensitásáról beszélünk. Mert azt láttuk, hogy a képek intensitásának változása az érzelemnek tartalmi elváltozását hozhatja létre, amennyiben a kellemes érzelem az indok intensitásának növekedésével kellemetlenné lehet. Tehát magának az érzelemnek intensitásáról lesz szó. Óvást kell emelnünk minden olyan feltevés ellen, amely azt hiszi, hogy az intensitás növekedésével a kellemes-kellemetlen határait átléptük. Az érzelmek bármily nagy foku intensitással birjanak is, tartalmilag mindig csak kellemesek vagy kellemetlenek. És hogy mi mégis a nagy erejü érzelmeket külön, az érzelmek más csoportjaként tárgyaljuk, annak oka az, hogy egyfelől a nyelvszokás a kis erejü emotionális jelenségek, az érzelmek és a nagy erejüek, az indulatok (affektus) között különbözhet, másfelől pedig e nagy erejü érzelmeket a testi elváltozások oly nagy száma kiséri, hogy ennek alapján is a kettőt kénytelenek vagyunk szétválasztani.

Az érzelmek nagyon csekély erővel biró és gyorsan tovatűnő jelenségek. Az indulatok nagy erejüek és hosszabb tartamuak, s így az intenzitás és időtartambeli fokozati különbség az érzelem és indulat megkülönböztetője. A kettő között csak fokozati különbség van. Ennek ellentmondani látszik az, hogy nem minden érzelemből lehet indulat. Különösen az úgynevezett felsőbb érzelmek csoportjában találunk

[1] Tapasztalati lélektan 27—30. §

érzelmeket, amelyek soha sem lesznek indulatokká. Az ellenmondás azonnal megszűnik, ha arra emlékezünk, hogy az érzelem az öntét hogylétének a kifejezője. Azok az érzelmek, amelyek indulatokká nem lesznek, az öntét hogylétére nézve kevesebb jelentőséggel bírnak. Így tehát az intenzitás és időtartambeli különbség mellé az indulat jellemzőjeként harmadikúl az öntét jóllétére való szorosabb vonatkozást veszszük fel. E harmadik adja magyarázatát annak is, hogy az érzelem intensitása a motivum intensitásával miért nem áll egyenes arányban. Vagyis igen gyakran kisebb intensitásu képek az ént erősebb reactióra ösztönzik, mint más nagyobb erővel biró képek. Az indulatnak az öntét létére való szorosabb vonatkozása magyarázza a testi kisérő tüneményeket is.

Az öntét egységének következtében minden psychikai folyamat physiologiai változásokhoz van kötve. E változások egy része külsőleg észrevehetetlenül folyik le. Más része azonban külsőképen is nyilatkozik. Az érzelmeknél pld. készülékekkel konstatálni lehet a lélekzésben, a vérkeringésben beálló változásokat. E változások azonban éppen azért, mert nem szembetűnőek, az illető lelkijelenségre nézve nem jellemzőek.

A testi elváltozások nagy jelentőségét az indulatokra nézve már akkor láttuk, amikor a James—Lange-féle felfogást tárgyaltuk. Itt csak arra akarunk reámutatni, hogy az a tény, hogy ezek a physiologiai tünemények nagyobbára az organismus életére nézve legjelentősebb szervekben (vérkeringés, emésztés) mennek végbe. a legvilágosabban bizonyít amellett, hogy az indulatok az öntét létére a legszorosabban vonatkoznak. Erre mutat az is, hogy az indulat a maga erejének teljességében egyedúr a lélek felett. Minden lelki folyamatot megakaszt, csak azok állhatnak meg, amelyek vele kapcsolatban vannak.

Kérdés tárgyát képezhetné az, hogy a lelki folyamatoknak a testi elváltozásokhoz való viszonya miként magyarázható, ha e kérdésnek útját nem vágná az az általánosan

elfogadott tény, hogy a physiologiai és psychikai összefüggését csak konstatálni tudjuk, de magyarázni nem.

Ha az indulatnak lefolyását tovább kisérjük, ennek egy olyan stádiumához érkezünk, amelyet a nyelvhasználat és a közfelfogás külön névvel jelölt meg, Értjük ezalatt az úgynevezett hangulatot. Az indulat elérve a maga maximumát, erejéből gyorsan veszít. De e gyengébb intensitásu emotionális állapot igen gyakran maradandóbb jellegű, mint az indulat a maga teljességében. Az intensitás kisebb és az időtartam nagyobb volta az okai annak, hogy a hangulat az indulattól, mint egy egészen más lelkiállapot, elválasztatott. Különös jellemzője még a motivumoknak határozatlansága. Igen gyakran nem tudjuk okát adni deprimáltságunknak, vagy jókedvünknek. Ez utóbbi jellemzője a hangulatnak megtanít minket arra, hogy téves lenne azt állítanunk, hogy a hangulat mindig az indulatnak a követője. Általában minden olyan érzelmi állapotot hangulatnak nevezünk, amely nem olyan gyors lefolyásu, mint az érzelem és az indulat, s amely intensitásánál fogva nem sorozható az indulatok közé.

Tehát érzelem, indulat és hangulat nem különálló lelki jelenségek, az érzelemnek nem is külön fajai, hanem általános formái, amit bizonyít az, hogy vannak esetek, amikor az érzelem az emotionális állapotnak a kezdete, folytatója az indulat és befejezője a hangulat. Hogy a három szétválasztása tudományos szempontból is jogosult, annak oka az, hogy minden emotionális mozgalom nem megy szükségképpen által mind a három stadiumon. Vannak érzelmeink, amelyek nem lesznek indulatokká; vannak indulatok, amelyek oly hirtelen jönnek, hogy, mint megelőzőjüket, a csekélyebb intensitású érzelmi állapotot nem tudjuk felmutatni és oly gyorsan mennek tova, hogy utóhangjaikat a szó szoros értelmében nem mondhatjuk hangulatnak. És vannak hangulatok, amelyek nem az indulatoknak, vagy az érzelmeknek a következményei.

Az érzelem és a lelki élet egysége.

A lelki életet a physiologiai és psychikai tevékenységek elválaszthatatlan kapcsolata alkotja. Nincsen egyetlen lelki folyamat sem, amelyben e kettőnek összeműködését meg ne találhatnók. E folyamatok, amelyeket nagyon is durva általánosítással az ismerés, érzés és akarás hármasságára bontottunk, a legkülönbözőbb és ezerszálu összeköttetésben állanak egymással, úgy, hogy az abstractio csak nagy erőlködéssel és a tényleges állapotok erőszakos felaprózásával tudta a tudományos megismerésre nézve szükséges, de a lelki élet egységére nézve természetellenes és ennélfogva nagyon is tökéletlen osztályozást megejteni. Nem hiában nevezte James Vilmos a lelki életet folyamnak. Mint a víznek chemiai alkotó részei a maguk egységében alkotják a vizet, úgy egyesülnek érthetetlen módon a lelki életben a physiologiai és psychikai. Mint a folyamban a szakadatlanul tova hömpölygő egységes elem ezer meg ezer különböző alaku hullámot vet, úgy mutat a lelki élet egysége is különböző alakulatokat, amelyek szakadatlanul űzik egymást, egyik a másik okául mutatva magát. A lelki életnek egységét nem tudjuk eléggé hangsulyozni, hiszen eddigi fejtegetéseinkben teljesen megfeledkezni látszottunk róla. Most, hogy végig tekintünk eddigi fejtegetéseinken, a tények kényszerítenek az egységnek állítására. Az abstractio eredményei, nevezzük őket bármiképpen, bármiképpen kombináljuk is őket, az egymásra való vonatkozásnak bármiféle törvényeit is adjuk, csak abstractiók maradnak, amelyekből éppen azt nem lehet megérteni és megszerkeszteni, ami a legfontosabb: az életnek egységét.

Egy látási érzet legtöbbször már az öntudatra jutása pillanatában az érzelmi és akarati mozzanatok tarka seregével jelenik meg előttünk; az akaratnak a képek és érzelmek nagy sokaságában alig észrevehető a specifikus jellemzője; és hogy az érzés is a lelki tényezők ezer szálából van szőve, kicsoda vonhatja kétségbe? Az egység jelentkezik a részekben és a

részek által. Az egység, amely több, mint az általunk eddig ismert részek, mert hiába való minden erőlködésünk, a részekből nem tudjuk az egységet összeszerkeszteni. Mindig marad fennt valami, ami homályos, ismeretlen és a minek lételét és nagy jelentőségét mégis kénytelenek vagyunk elismerni, mert hatását mindenütt tapasztaljuk. Csak gondoljunk arra, hogy sok benyomás közül, amelyet kapunk, mi csak egy bizonyos, szinte csekélynek mondható részt teszünk sajátunkká azáltal, hogy az analysis által megértjük. De ott marad az analysálatlan benyomások nagy tömege, amelyet éppen homályos volta miatt a lélektani fejtegetéseknél elkerülünk, de amely hatásai által önmagát állítja.

A lelki életnek ez a szövevényes volta indította a kutatókat arra, hogy részint az intellectualismus, részint a voluntarismus, részint az assotiationalismus segélyével igyekezzenek a lelki folyamatoknak az elemzés által meg nem fejthető sajátságainak magyarázatát adni.

Azért most, amikor az érzelem és a lelki élet egységének viszonyáról van szó, ezekről a rejtett erőkről emlékezünk meg. Csak megemlékezünk, csak reájuk mutatunk, mert törvényeiket, lényegüket nem ismerjük.

Az érzelem forrása mindig az én. Ha tehát ugyanazon indok hozza működésbe az ént, ugyanazon érzelmi mozgalom kellene, hogy létrejöjjön. A valóságban pedig ezt az egyformaságot soha sem találjuk meg. Az indok és forrás egyenlősége mellett is az érzelem arculata nagyon változó. E különbségeket tehát szükségképpen a lelki élet egységes összműködésének számlájára kell írnunk. A lélek mindig bizonyos disponáltsággal bír. E disponáltság milyenségére úgy a múltnak, mint a jelennek ismerési, érzelmi és akarati elemei befolyással vannak, minél fogva e disponáltság kiszámíthatatlan, gazdag változatosságot mutat. Úgy kell elképzelnünk e disponáltságot, mint egy formát, amelynek keretein belül helyezkednek el a jelennek éleményei. Úgy a forma, mint a tartalom egymásra hatással vannak. Egyszer a disponáltság,

máskor az új benyomások nyernek vezető szerepet. Az elemeknek erről az egymás közötti csatározásáról nekünk nagyon kevés tudomásunk van. Amit eddig tudunk róla, inkább a következtetésnek, mint a tapasztalatnak eredménye.

Az érzelem jelentése.

Az érzés mindig azt fejezi ki, hogy hogyan érezem én magamat a reám történt hatásokkal szemben. Mint ilyen, csak kellemes vagy kellemetlen lehet. Az öntét összes izgalmai az énen keresztül haladva nyernek tudatosságot és így reánk nézve jelentést. Mivel az öntét ekként az én által nyer saját állapotairól tudomást, az én érzéseiben az öntét állapota tükröződik vissza. Ez indította a kutatókat arra, hogy az érzés jelentése után tudakozódjanak. Igy jutottak a hasznosság törvényére, mely szerint az érzésben mindig az öntét állapota jút kifejezésre és pedig akként, hogy kellemes érzés kisér minden olyan ingert, amely az öntét elősegítését-, kellemetlen, amely az öntét akadályozását célozza. Tehát az érzelem az öntét fejlődését vagy gátolását jelenti. Fejlődik pedig az öntét azáltal, hogy kielégítést nyer, gátoltatik e fejlődésben azáltal, hogy hiányt szenved. Igy az érzés az öntét kielégedését vagy hiányát jelenti. Hogy miként nyerte az érzelem ezt a jelentését, természettől é, vagy a fejlődés, az öröklés utján? ez vita tárgyát képezheti; de a jelentés meglétele kétségtelen. Tekintettel arra a nagy szerepre, amelyet az érzésnél az érzet játszik, sokan az érzés jelentését csak a physikai organismusra korlátozták. Mi ezzel szemben e jelentését az egész öntétre kiterjesztjük.

Ha az érzés jelentését megállapítottuk, következik ennek a praktikus magyarázata. Az öntét létének megtartása céljából az elősegítő momentumokat megtartani, a gátlókat elháritani igyekszik. Magában az érzelemben ezt a célzatot még nem mutathatjuk ki. De világossá lesz előttünk akkor, ha meg-

figyeljük az akaratnak s a belőle fakadó cselekvésnek az irányát. Az kétségtelen, hogy nincs egyetlenegy cselekedetünk is, amelynek motivumai között az érzelmet meg nem lelhetnők. De a lelki élet egységéből következő eme megállapításon túl még azt kell mondanunk, hogy a legtöbb cselekvésnek motivuma az érzés. Cselekvésünknek két iránya van, amelyeket a jelenre tekintve megtartásnak és eltávolításnak, a jövendőre nézve pedig megszerzésnek és elkerülésnek nevezhetünk. Megtartani és megszerezni akarunk mindent, ami kellemes, eltávolítani és elkerülni minden kellemetlent. Hogy mi kellemes és mi kellemetlen affelett az érzelem mond ítéletet. Minden érzelemben egy értékítélet foglaltatik — mondja Lipps Th. „... az érzelem ha nem is a *megismerés*, de a *fölismerés* eszköze, amennyiben általa bizonyos érzelmi qualitásokat, illetve *értékeket* ismerünk fel. Ilyen érzelmi értékek: a kellemes, kellemetlen, gyönyörteljes, fájdalmas, legfelsőbb alakulataiban pedig az *aesthetikai* s nézetünk szerint az *ethikai* értékek is. Ezeket, mint ilyeneket, épp az érzelem által ismerjük fel: az érzelem képesít arra, hogy valamit kellemesnek vagy kellemetlennek, szépnek vagy jónak ismerjünk fel, szóval, hogy bizonyos értékeket tudatosítsunk.“ [1]

A jelenkor embere, aki az előrelátás nélküli haedonismus érzelemértékeléséről oly lekicsinylőleg nyilatkozik, elfeledi, hogy az ő értékelése is alapját az érzelemben birja, csak hogy az értékelés feltétlenségének igen gyakran gátat vet az értelem, amelynek szempontjai általánosabbak, mint az önző érzelemé.

* * *

Ezek után nem azon csodálkozunk, hogy Horwicz Adolf [2] az egész lelki életet az érzelemből akarta levezetni, hanem inkább az bámulatra méltó, hogy előtte és utána oly kevesen akadtak akik ugyanezt megkisérelték. Hogy e próbál-

[1] Dr. Pauler Ákos: Az ismeretelméleti kategoriák problemája. 45. l.
[2] Psychologische Analysen auf physiologischer Grundlage.

kozásoknak mi az értéke? nem tartozik ami fejtegetéseinkhez. Csak arra akarunk reá mutatni, hogy az intellectualistikus és voluntaristikus psychologiai irányoknak nincs joguk arra, hogy az emotionalistikussal szemben oly lekicsinylőleg foglaljanak állást.

Anélkül, hogy — amint már említettük — az érzelmet a többi lelkifolyamatok hordozójának állítanók, az érzelem nagy jelentőségére és központi helyére való tekintettel nem habozunk a lelki életnek a sulypontját az érzelemben keresni.[1]

E feltevésünknek alapját amaz ismeretes tény szolgáltatja, hogy a lelki betegségek legnagyobbrészt az érzelmi élet megzavarodásával kezdődnek. E negativ bizonyíték mellett positivül az hozható fel, hogy a temperamentumot s ezáltal a jellemet is elsősorban az érzelmi élet határozza meg. Az az érzelmi élet, amelynek aesthetikai, ethikai és vallásos mozzanatai által fenséges, örökkévaló értékeket nyert az emberiség, dacára annak, hogy a dölyfös intellectus zsarnokoskodása következtében gazdasága még jórészt kiaknázatlan.

[1] Böhm: Tapasztalati lélektan. 58. l.

A felhasznált művek jegyzéke.

Bobtschew N.: Die Gefühlslehre in ihren hauptsächtlichsten Gestalltungen. Dissertation. Leipzig. 1888.

Böhm K.: Az ember és világa I. és II. rész. Budapest 1883 és 1892.

Tapasztalati lélektan. III. kiadás. Budapest 1903.

Brentano F. dr.: Psychologie vom empirischen Standpunkte. 2 köt. Leipzig 1874.

Descartes R.: Über den Leidenschaften der Seele. (Német ford.: Dr. Buchenau. Philos. Bibl. 29. köt.) Leipzig 1911.

Dessoir M.: Abriss einer Geschichte der Psychologie. Heidelberg, 1911. (Die Psychologie in Einzeldarstellungen 4. kötet.)

Geschichte der neueren deutschen Psychologie II. kiadás. Berlin 1902.

Ebbinghaus H.: Abriss der Psychologie. Leipzig 1908.

Grundzüge der Psychologie. III. kiadás. Leipzig, 1911. (Dürr E.)

Folyóiratok:

Archiv für die gesamte Psychologie:

Kelchner M.: Sammelreferat über den gegenwärtigen Stand der Erörterung einiger Grundprobleme der Gefühlspsychologie. XVIII. k. 97. l. 1910.

Kützner Osk: Das Gefühl nach Wundt XXX. k. 1914. 158. l.

Meumann E.: Zur Frage der Sensibilität der inneren Organe· IX. k. 1904. 26. l.

Weiteres zur Frage des Sensibilität der inneren Organe. XIV. k. 1909. 279. l. és XVI k. 228. l.

Müller-Freienfels R.: Der Einfluss der Gefühle und morischen Faktoren auf Association und Denken. XVII. k. 381. l.

Philosophische (Psychologische) Studien:

Alechsieff N.: Die Grundformen der Gefühle. 1907.
Brahn M.: Experimentelle Beiträge der Gefühlslehre. I. Theil. Die Richtungen des Gefühls. 1901.
Scripture E. V.: Vorstellung und Gefühl. 1891.
Wundt V.; Zur Lehre von den Gemüthsbewegungen. 1891. Bemerkungen zur Theorie der Gefühle. 1900.
Zoneff P. és *Meumann E.*: Über Begleiterscheinungen psychologischer Vorgänge in Athem und Puls. 1901.

Viesteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie:

Cesca G.: Die Lehre von der Natur der Gefühle. 1886.
Horwicz A.: Das Verhältniss der Gefühle zu den Vorstellungen und die Frage nach dem psychischen Grundprocesse. 1879.
Külpe O.: Zur Theorie der sinnlichen Gefühle. 1887. és 1888.
Wundt V.: Über das Verhältniss der Gefühle zu den Vorstellungen. 1879.
Psychologischen Thatsachen und Hypothesen. 1879.

Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik:

Petersen P. dr.: Referat über psychologische Literatur. Das Jahr 1912. 1913.

Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane:

Stumpf K.: Über den Begriff der Gemüthsbewegung. 1899. 21. köt.
Über Gefühlsempfindungen. 1906.
Titchener B. E.: Zur Kritik der Wundt'schen Gefühlslehre. 1899. 19. köt.
Tschisch V.: Der Schmerz. 1901. 26. köt.

Herbart Fr. J.: Lehrbuch zur Psychologie.
Psychologie als Wissenschaft neu gegründet auf Erfahrung. Metaphysik und Mathematik. (Herbarts Sämmtliche Werke. Kiadta: Hartenstein G. Leipzig. 1850. 5—6. köt.)

Horwicz A.: Psychologische Analysen auf physiologischer Grundlage. Halle. 1872—78. 3 köt.

Hoffmann Á.: Rene Descartes (Klassiker der Philosophie XVIII. k.) Stuttgart. 1905.

Höffding H.: Geschichte der neueren Philosophie (Német ford.: Benedixen-től). Leipzig. 1895. 2 köt.
Psychologie in Umrissen auf Grundlage der Erfahrung. IV. kiad. Leipzig. 1908.

James V.: Psychologie (Német ford.: Dr. Dürr M.). Leipzig. 1909.

Jodl Fr.: Lehrbuch der Psychologie, II. kiad. 2 köt. Stuttgart és Berlin. 1903.

Kant I.: Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. Kiadta: Hartenstein, Leipzig. 1868.

Klemm O.: Geschichte der Psychologie. (Wissenschaft und Hypothese. VIII. köt.) Leipzig u. Berlin. 1911.

Koch B. dr.: Experimentelle Untersuchungen über die elementare Gefühlsqualitäten. Leipzig. 1913.

Külpe O.: Grundriss der Psychologie auf experimentelle Grundlage. Leipzig. 1893.

Lagerborg Rolf dr.: Das Gefühlsproblem. Leipzig. 1905.

Lange K. dr.: Über Gemüthsbewegungen (Német ford.: Dr. Kurella H.). Leipzig. 1887.

Lehmann Alf.: Die Hauptgesetze des menschlichen Gefühlslebens. (Német ford.: Benedixen F.) Leipzig. 1892.

Leibniz: Neue Abhandlungen über den menschlichen Verstand. (Német ford.: Schaarschmidt K., Philos. Bibl. 69. köt. Leipzig. 1904.

Lipps Th.: Vom Fühlen, Wollen und Denken. (Schriften der Gesellschaft für psychologische Forschung 13—14. füzet.) Leipzig. 1902.

Lipps Th.: Das Selbstbewusstsein; Empfindung und Gefühl. Wiesbaden. 1901.
Leitfaden der Psychologie. III. kiad. Leipzig. 1909.
Das Ich und die Gefühle. (Psychologische Untersuchungen. I.) 1907.

Lotze H.: Medicinische Psychologie oder Physiologie der Seele. Leipzig. 1852.
Grundzüge der Psychologie. (Kiadta: Lotze R.) Leipzig. 1881.

Mitrovics Gy.: Az aesthetikai tetszés alapproblemája. Debreczen—Budapest. 1912.

Münsterberg H.: Lust und Unlust. (Beiträge zur Experimentelle Psychologie. IV. füzet). Freiburg. 1892.

Nahlowsky I.: Das Gefühlsleben. II. kiad. Leipzig. 1884.

Orth J. dr.: Gefühl und Bewusstseinslage. (Sammlung von Abhandlungen aus dem Gebiete der pädagogischen Psychologie und Physiologie. VI. köt. 3. füzet.) Berlin. 1903.

Peters V.: Gefühl und Erinnerung. (Psychologische Arbeiten. 6. köt. 2. füz.) Leipzig. 1911.

Rehmke J.: Die Seele des Menschen. (Aus Natur und Geisteswelt 36. köt.) III. kiad. Leipzig. 1909.

Ribot Th.: Psychologie der Gefühle. (Német ford.: Ufer Kr.) Altenburg. 1903.

Siebeck H.: Aristoteles. (Klassiker der Philosophie. VIII. k.) Stuttgart. 1910.
Geschichte der Psychologie. Gotha. 1880—1884.

Spinoza: Ethik (Német ford.: Baensch O. dr.). Philos Bibl. 92. köt. Leipzig, 1905.

Thunberg T.: Physiologie der Druck-, Temperatur- und Schmerzempfindungen. (Nagel: Handbuch der Physiologie des Menschen III. köt.)

Villa G.: Einleitung in die Psychologie der Gegenwart. (Német ford.: Pflaum Kr.) Leipzig. 1902.

Witasek J.: Grundlinien der Psychologie. Leipzig. 1908.

Wundt V.: Vorlesungen über die Menschen- und Thierseele. II. kiad. Hamburg u. Leipzig. 1892.
Grundzüge der physiologischen Psychologie. VI. kiad. 3 köt. Leipzig. 1908—1911.
Grundriss der Psychologie. XI. kiad. Leipzig. 1913.
Ziegler Th.: Das Gefühl. V. kiad. Berlin u. Leipzig. 1912.
Ziehen Th. dr.: Leitfaden der physiologischen Psychologie. II. kiad. Jena. 1893.

Hibaigazítás.

17. lapon alulról a 11-ik sorban kellem*etlenné* helyett kellem*essé* olvasandó.

Tartalomjegyzék.

Oldal

Bevezetés . . . . . 4—10

A problema nehézségei. Történeti áttekintése: Platon, Aristoteles, stoikusok. peripatetikus iskola, Augustinus, Aquinói Tamás, Descartes, Spinoza, Leibniz, Tetens, Kant, Hegel, Benecke, Fechner, Schopenhauer, Hartmann, Lotze és a legújabb kor. A vizsgálódás programmja.

I. Az érzelem leírása . . . . . 11—21

A kellemes-kellemetlen, mint az érzelem egyetlen tartalma. Az érzéki és felsőbb érzelmek egysége. A három dimensio kérdése, Wundt felfogása. Az érzelem ellentétessége: Ribot ée Orth J. felfogása. Az érzelem subjectivitása: Orth J. és Stumpf K. felfogása. A lokalisatio hiánya.

II. Mi az érzelem . . . . . 22—57

A kutatás sorrendjének megállapítása.

I. rész. Az érzelem nem önálló lelki folyamat.

I. fejezet. Az érzelem a képzetek kölcsönhatásának eredménye . . . . . 23—29

Herbart és Nahlowsky felfogása. Bírálata.

II. fejezet. Az érzelem az érzetek egy külön faja . . 29—33

Stumpf K. felfogása. Bírálata.

III. fejezet. Az érzelem az organikus érzetek összeolvadásának a productuma . . . . . 33—39

James—Lange-féle theoria. Lagerborg, Ribot, Koch Meumann. Bírálat.

IV. fejezet. Az érzelem forrása a vágy . . . . . 39—42

Brentano felfogása. Bírálata.

II. rész. Az érzelem mint önálló lelki folyamat . . . . 42—44

Előzetes megjegyzések.

I. fejezet. A physiologiai felfogás . . . . . 44—48

Lehmann felfogása: az érzelem az elhasznált idegerő és a rendelkezésre álló pótlék közti viszony kifejezője. E felfogás bírálata.

Oldal

II. fejezet. A psychophysikai felfogás . . . . . 48—53
Wundt: Az érzelem az apperceptio reactiojának eredménye. Bírálat.

III. fejezet. A psychikai felfogás . . . . . 53—57
Böhm: Az érzelem az én önállítás tevékenységének módosulata. E felfogás méltatása és mellette való állásfoglalás.

III. Az érzelem élete . . . . . 58—83
Célkitűzés.

Az érzelem és indoka . . . . . 59—68
1. Az érzet és az érzelem. 2. A képzet és az érzelem. 3. Az érzelemnek és indokának összetartozósága. 4. Az érzelem hatása motivumaira.

Az érzelem és forrása . . . . . 69—72
A kellemes-kellemetlen. Az ellentétesség. A nullpont kérdése. A subjectivitás.

Az érzelmek egymáshoz való viszonya . . . . . 73—75
Az egyidejűség. Az egymásutániság.

Az érzelmek csoportosítása . . . . . 75—79
Az érzelem, az indulat és a hangulat.

Az érzelem és a lelki élet egysége . . . . . 80—82

Az érzelem jelentése . . . . . 82—84
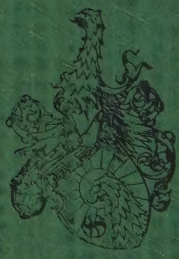
A felhasznált művek jegyzéke . . . . . 85—89